

M.T. 166c

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
НАРОДНИ МУЗЕЈ, БЕОГРАД
ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У БЕОГРАДУ
И АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО СРБИЈЕ

ЂЕРДАПСКЕ СВЕСКЕ

I

Београд 1980.

Том 2

БЕРДАПСКЕ СВЕСКЕ I
CAHIERS DES PORTES DE FER I

ИСТРАЖИВАЊА И ПУБЛИКАЦИЈУ ФИНАНСИРАЈУ ПОТПИСНИЦИ САМОУПРАВНОГ СПОРАЗУМА О УДРУЖИВАЊУ СРЕДСТАВА ЗА ИЗВОБЕЊЕ РАДОВА РАДИ ЗАШТИТЕ КУЛТУРНИХ ДОБАРА НА ПОДРУЧЈУ АКУМУЛАЦИЈЕ ХЕ „БЕРДАП II“: ХЕ БЕРДАП, ИЗВРШНО ВЕЋЕ СКУПШТИНЕ СР СРБИЈЕ, РЕПУБЛИЧКА ЗАЈЕДНИЦА НАУКЕ, РЕПУБЛИЧКА ЗАЈЕДНИЦА КУЛТУРЕ, ОСНОВНА ЗАЈЕДНИЦА НАУКЕ РЕГИОНА ЗАЈЕЧАР СА СЕДИШТЕМ У БОРУ, САМОУПРАВНЕ ИНТЕРЕСНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ КУЛТУРЕ ОПШТИНА КЛАДОВО И НЕГОТИН, СКУПШТИНА ОПШТИНЕ КЛАДОВО, СКУПШТИНА ОПШТИНЕ НЕГОТИН, „ГЕНЕРАЛЕКСПОРТ-ЈУГОТУРС“, ТУРИСТИЧКА АГЕНЦИЈА „ЦЕНТРОТУРИСТ“, ЈУГОСЛОВЕНСКО ТУРИСТИЧКО-АУТОБУСКО ПРЕДУЗЕЋЕ „ПУТНИК“, ТУРИСТИЧКА АГЕНЦИЈА „ИНЕКСТУРИСТ“, РЕПУБЛИЧКА КОНФЕРЕНЦИЈА САВЕЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ОМЛАДИНЕ СРБИЈЕ, ТУРИСТИЧКИ САВЕЗ СРБИЈЕ И НАРОДНИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ

1660

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE DE BELGRADE,
MUSÉE NATIONAL DE BELGRADE,
DÉPARTEMENT D'ARCHÉOLOGIE DE LA FACULTÉ DE
PHILOSOPHIE DE BELGRADE,
SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE DE SERBIE

CAHIERS DES PORTES DE FER

I

Editeur en chef
VLADIMIR KONDIĆ

Comité de rédaction
MILUTIN GARAŠANIN (président)
BORISLAV JOVANOVIĆ, DRAGOSLAV SREJOVIĆ,
GORDANA VUJOVIĆ-MARJANOVIĆ

Beograd 1980.

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
НАРОДНИ МУЗЕЈ, БЕОГРАД
ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА, БЕОГРАД
АРХЕОЛОШКО ДРУШТВО СРБИЈЕ

БИБЛИОТЕКА А.И.
ЦЕНТАР ВИМИНАЦИЈУМ
Сигн. _____
Инв. бр. М? 166с

ЂЕРДАПСКЕ СВЕСКЕ

I

Главни и одговорни уредник
ВЛАДИМИР КОНДИЋ

Редакциони одбор
МИЛУТИН ГАРАШАНИН (председник),
БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ,
ГОРДАНА ВУЈОВИЋ-МАРЈАНОВИЋ

Београд 1980.

САДРЖАЈ TABLES DES MATIÈRES

Милутин ГАРАШАНИН — Милоје ВАСИЋ, <i>Трајанов мост — Кастел Понтес</i> — — — — —	7
Milutin GARAŠANIN — Miloje VASIĆ, <i>Le Pont de Trajan et le castellum Pontes</i> — — — — —	25
Јелена РАНКОВ, <i>Ископавања на Караташу</i> — — — — —	51
Jelena RANKOV <i>Les fouilles de Karataš</i> — — — — —	61

Одлука о изградњи друге дунавске хидроелектране код Кусјака, недалеко од Неготина, очекивана је, тако да нас није затекла неспремне. Српски археолози су се, дакле, у периоду од две деценије суочили са својим највећим задатком на десној обали Дунава. Доби-ли су, додуше нежељену, прилику да истраже највеће локалитете на овом сектору — пре потапања. Искуства из Бердана I, добра и лоша, омогућила су нам да се овога пута боље организујемо; да ангажујемо своје најбоље снаге тако да нам остаје да верујемо да ћемо уз неопходан квалитет који се подразумева, стићи да савладамо низ еажних и заштитних и истраживачких послова на близу 50 праисто-ријских, античких и средњовековних локалитета колико их је до сада идентификовано. Суочени смо са одговорношћу која је уголико већа јер се пропусти не могу исправити. Само акт спашавања је, сигурно, у првом плану али је исто тако и у најужој вези са захтевом за достизањем највишег могућег домета у изради документације. Овај процес ћемо, међутим, моћи да сматрамо довршеним тек када резултати наших радова буду објављени. Управо зато смо одлучили да сваку ћерданску кампању публикујемо опширним и добро доку-ментованим извештајима. Надамо се да ће овако презентирани мате-ријал са ископавања моћи на прави начин да послужи свим заинте-ресованим научним радницима.

Желим, најзад, у овој прилици да истакнем високу друштве-ну свест и озбиљност учесника споразума у финансирању овог си-гурно највећег и најскупљег подухвата у историји српске археоло-гије. Не занемарујући ниједног тренутка ангажованост осталих пот-писника поменутог споразума, ипак посебну захвалност изражавамо ХЕ Бердан због непрекидне бриге и помоћи око извршења нашег заједничког задатка.

ДИРЕКТОР
НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКОГ ПРОЈЕКТА
БЕРДАП II

Др Владимир Кондић

La décision concernant la construction de la nouvelle centrale hydro-électrique près de Kusjak, non loin de la ville de Negotin, n'a pas été pour nous une surprise. Quand nous l'avons apprise, nous étions déjà prêts à intervenir. Ainsi, en seulement deux décennies, les archéologues serbes se voyaient affronter la plus lourde tâche qu'ils ont jamais eue à accomplir sur la rive droite du Danube. De même, ils obtenaient la possibilité, certes peu souhaitée, d'explorer dans ce secteur les plus importants chantiers archéologiques, avant qu'ils ne disparaissent une fois pour toutes sous les eaux. Les expériences, bonnes et mauvaises, acquises lors de la première grande campagne de fouilles dans la région des Portes de Fer, nous ont amené à mieux s'organiser cette fois-ci et à réunir sous la même égide les meilleurs cadres professionnels. Nous pouvons donc espérer que, moyennant la qualité de travail escomptée, nous parviendrons à franchir tous les obstacles et à explorer plus de 50 sites préhistoriques, antiques et médiévaux jusqu'à présent enregistrés. Notre responsabilité est d'autant plus grande que les erreurs ne pourront pas être réparées. Dans leur ensemble, les fouilles représentent une vaste opération de sauvetage, mais qui ne saurait être réussie sans un niveau très élevé du travail de documentation. En outre, notre activité ne pourra être considérée comme terminée qu'après la publication de tous les résultats obtenus. Pour cette raison même, nous avons cru utile de faire suivre chaque campagne de fouilles annuelle par la publication de rapports suffisamment amples et bien étayés. Nous sommes convaincus que les résultats des fouilles, présentés sous cette forme, seront favorablement accueillis par tous les chercheurs intéressés.

Enfin, je profite de cette occasion pour souligner le haut degré de responsabilité commune dont ont fait preuve tous les signataires de l'accord de financement de cette entreprise, sans doute la plus vaste et la plus coûteuse dans l'histoire de l'archéologie serbe. Sans vouloir sous-estimer d'aucune manière la contribution des autres participants à l'accord, je dois néanmoins exprimer notre gratitude toute particulière à la centrale hydro-électrique du Djerdap, dont les représentants ont fait montre d'un souci permanent pour la réussite de notre tâche commune.

DIRECTEUR DU PROGRAMME DE RECHERCHES
SCIENTIFIQUES DE DJERDAP II

Vladimir Kondić

ТРАЈАНОВ МОСТ – КАСТЕЛ ПОНТЕС

ПРЕТХОДНИ ИЗВЕШТАЈ 1979.

I. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Године 1979. започета су, први пут у ширем обиму, систематска археолошка ископавања у селу Костолу, око 5 километара низводно од Кладова, на два значајна локалитета римског царског периода: Трајановом мосту — делу Аполодора из Дамаска — саграђеном између 103. и 105. године н.е., и кастелу Pontes (Transdrobeta), који је на десној обали Дунава штитио овај мост.

Потребно је одмах истаћи да оба објекта, мост и кастел, у војностратегијском смислу чине једну неразлучну целину у коју се уосталом, уклапа и кастел Drobeta (Theodora) на левој обали Дунава код Турну Северина. На тај начин су посматрана у изради пројекта истраживања на Трајановом мосту оба објекта — мост и кастел.

Радови у 1979. години предузети су у оквиру заштите и испитивања споменика културе угрожених изградњом хидроелектране „Бердап II“. Материјална средства за њихово остварење ставили су на располагање хидроелектрана „Бердап“ и СО Кладово.¹

Пре него што пређемо на изношење података добијених током кампање 1979. године, потребно је, пре свега, указати на топографију терена (констатовану рекогносцирањем пре самог почетка ископавања) као и на вредновање података античких извора и ранијих теренских истраживања која се, бар на десној обали Дунава, (на југословенској стра-

ни)² никада нису везивала за било какве археолошке захвате. О овим проблемима постоји већ данас прилично обимна литература, често с различитим мишљењима и тумачењима података. Последњи је Д. Тудор, у својој студији о римским мостовима на Доњем Дунаву, дао синтетички преглед познатих поставки и мишљења.³

Непосредно пре почетка ископавања 1979. године, на десној обали Дунава код Костола био је јасно видљив релативно добро очувани стуб-носач моста (pile culée) који повезује приступни део моста, саграђен на сувом, са оним који преброђује корито Дунава. Сем тога назирали су се на десној обали реке затрпани речним наносом и културним слојем, делови два приступна ступца и портала моста. Непосредно уз мост, нешто низводно, у правцу истока, улива се у Дунав широка, данас сува долина. Дуж њене леве обале, на самом рубу, а у осовини моста, (колико се она могла утврдити према поменутом ступцу-држачу), запажен је шири појас земљишта на коме су усеви слабије успевали. То очигледно индицира правац приступног пута ка мосту и очуваност његове, на површини данас невидљиве, чврсте конструкције.

Са обе стране поменуће суве долине постоје заравњени платои од којих је онај на десној страни, низводно од моста, према истоку, већих димензија. На оба платоа видљиве су, међутим, према конфигурацији терена, контуре старих утврђења.

¹ Кампања ископавања у 1979. години трајала је од 18. VI до 5. IX. Радовима су руководили: акад. М. Гарашанин (директор пројекта), др М. Васић, руководилац и др Љ. Поповић, руководилац. Због спречености Љ. Поповића другим обавезама, у току овогодишње кампање заменио га је А. Стојковић, виши конзерватор. Детаљно снимање портала и стубаца Трајановог моста извршио је инж. арх. М. Јеремић, стручни сарадник археолошког института. Стручну екипу археолога чинили су: Г. Томић, музејски саветник, дипл. арх. Ј. Кузмановић и М. Томовић; С. Бјекић, студ. арх. А. Ристановић, С. Уметић, П. Шеровић, студенти археологије; С. Николић, Д. Шаула, В. Станишић и В. Кнежевић били су ангажовани искључиво на изради документације покретног материјала. Теренску документацију водили су и под контролом руководиоца ископавања дефинитивно оформили С. Поповић и В. Бережни.

² Насупрот томе, у кастелу Дробета, код Турну Северина извршена су ископавања која су потврдила постојање кастела од Трајановог до Јустинијановог времена, уз мање или веће промене у његовом плану. Уп. генерално: D. Tudor, *Oltenia Romana*, III Ed., București, 1968, 277 и д., сл. 74; 449 и д., сл. 137. R. Florescu, *Les phases de construction du castrum Drobeta (Turnu Severin)*, Vorträge des 6. Internationalen Limes-Kongresses, Biebl. BJ, Bd. 19, 1967, 146 и д.

³ D. Tudor, *Les ponts romains du Bas-Danube*, Bucarest 1974, особито 47 и д. (са илустрацијама). У овом претходном извештају о ископавањима у 1979. години, изворно се позивамо на публикације модерних истраживача само онда када је то одиста неопходно. У многим другим случајевима упућујемо читаоца на поменућу студију Тудора у којој је приказана и прилично потпуна литература.

Утврђење на десном рубу суве долине, низводно од моста, било је очигледно већих димензија. Према контурама видљивим на терену, без ископавања, димензије овог утврђења износиле би 112×120 m. На његовој јужној и источној страни постоје удолине које, очигледно указују на место ранијих ровова. Ситуација на северу, где се терен релативно стрмо спушта ка данашњем кориту Дунава, није се могло ближе утврдити без одговарајућих археолошких захвата. Значајно је, међутим, да на местима где се према конфигурацији терена могло предпоставити да се налазе углови утврђења нису запажени никакви трагови који би указивали на постојање истурених кула ван бедема. Поред тога, на видљивој линији западног бедема, ближе претпостављеном северозападном углу утврђења, приближно на једној трећини дужине тога бедема, мештани су још раније, у потрази за „скривеним благом“, предузели дивља ископавања. Том приликом откривен је део куле који је још пре почетка ископавања био добро видљив, а која се, несумњиво, налази са унутрашње стране бедема.

Димензије утврђења на западном платоу, на левој обали суве долине, далеко су мање и износе приближно 50×30 m.

На оба платоа, у њивама, на површини терена, нађено је обиље остатака грађевинског материјала (камен, делови опека римског формата) као и фрагменти грнчарије римског и средњовековног периода. При томе је значајно да на већем, горе описаном источном платоу, римски материјал претеже над средњовековним.

Имајући у виду горе изнете чињенице (пре свега облик утврђења на источном платоу са унутрашњим кулама и, вероватно, на западном бреду капију на једној трећини ширине утврђења, пслазећи од северозападног угла), било је јасно да се најпре овде може очекивати постојање раноримског кастела са претентуром у северном делу, који би по типу и изгледу, уз разлике у димензијама и оријентацији главне капије (porta praetoria у овом случају на северу, према Дунаву) у потпуности одговарао најстаријој фази кастела у Турну Северину (Dorobeta-Theodora), из Трајановог времена⁴ Стога се на источном платоу и могло очекивати постојање кастела Понтес, савременог са мостом, те су и ископавања у 1979. години била оријентисана на овај део терена.

Добро је позната чињеница да нам о Трајановом мосту нису сачувани најважнији писани извори: спис Аполодора из Дамаска, градитеља моста, у коме су били дати како опис овог објекта тако и низ техничких по-

датака, и Коментари цара Трајана о дачким ратовима.⁵

Тако се подаци којима располажемо из античких писаних извора своде данас на текстове Диона Касија (Dio Cassius LXVIII, 13) Прокопија (De aedificiis IV, 6) и ученог песника Tsetses (Chiliades, v. 61—73, особито 86—94).

Из редоследа излагања код Диона Касија, јасно је да је Трајанов мост саграђен тек по завршетку првог, а пре почетка другог дачког рата, чиме се потврђује датум градње овог објекта између 103 и 105. године н.е. Дион Касије определио је Трајанов мост као камену конструкцију (γέφυρα νιθίνη). По њему је мост саграђен на месту где је корито Дунава сужено, но стога и дубље, а ток бржи. У своме опису овај аутор наводи и извесне мере и димензије моста који је у речном кориту Дунава имао 20 стубаца. Тако ширина стубаца износи око 60 стопа (18-19 m); одстојање између стубаца било је 170 стопа (56,70 m) а висина моста (без темеља — πλῆν τῶν θεμελίων) 150 стопа (50 m).⁶ По Диону Касију мост је за употребу онеспособио већ цар Хадријан, Трајанов наследник (117—138). На овај, у основи споран податак, вратићемо се у даљем излагању.

Прокопије се код описа Трајановог моста (De aedif. IV, 6) за конструкцију и техничке детаље позива на изгубљени спис Аполодора из Дамаска. Занимљив је међутим његов податак да је мост саграђен у исто време када и оба кастела на левој и десној обали Дунава, а особито да се корито Дунава на томе месту дели у два дела. Тако је било лако скренути ток реке. По Прокопију, међутим, ово дељење корита реке у два дела последица је рада људских руку, а извршено је стога што је проток био поремећен постављањем стубаца, као и њиховим каснијим рушењем. Иако би из тога прилазило да је скретање тока Дунава извршено после грађења моста што је (како ће у даљем излагању бити показано) мало вероватно, треба истаћи да је податак Прокопија у потпуној супротности са оним код Диона Касија, по коме би корито Дунава на овом месту било веома дубоко, а ток брз.

Tsetses у свом спеву (v. 61—73), описујући Трајанов мост, даје податке који се у суштини слажу са онима забележеним код Диона Касија. На другом месту (v. 86—94) исти песник даје значајан технички податак, преузет од Теофила Патриција који сам црпи из Аполодора, да је Аполодор при градњи стубаца

⁵ Једини сачуван пасус из Трајановог списка (Priscian VI, 13) односи се на први дачки рат пре градње моста и одговарајућих кастела. Уп. *Izvoare privind istoria Romaniei I*, București 1964, 484—485.

⁶ Tudor, *Les ponts romains...* 67 и д. Израчунавање у метрима преузето је овде од Тудора.

у кориту Дунава направио крџџа „сандуке“ — (што се најпре може протумачити као кесони) ради лакшег постављања темеља стубаца.

Сем ових, писаних, постоји још једна врста античких извора о Трајановом месту: фигуралне представе које налазимо на Трајановом стубу у Риму и на новцу који је римски Сенат исковао 105. године у част градње моста⁷. Вредност података са ових споменика у научној литератури озбиљно је доведена у питање⁸: истакнуто је да су, пре свега представе стилизоване и упрошћене, особито када је реч о оној на новцу, а сем тога да се не може претпоставити да су уметници који су радили на Трајановом стубу одиста из аутопсије познавали терен и објекте који су на стубу приказани. Ипак, треба подвући да редослед представа на метопама Трајановог стуба одговара току историјских догађаја у оквиру Трајанових дачких ратова, а да је низ представа, конкретно приказивање варвара — посебно Дачана — веома верно дат. Отуда нам најприхватљивије изгледа гледиште Н. Daicoviciu-а, који сматра да су скулптори Трајановог стуба имали пред очима солидну документацију из савремених списа, при чему Daicoviciu најпре помишља на Трајанове коментаре о дачким ратовима.⁹

У вези са овим, пре свега, пада у очи да је на две метопе Трајановог стуба (XCVIII—XCIX), мост приказан тако да је његова горња конструкција била од дрвета, што запажамо и на јако стилизованој представи са поменутог новца. Само на делу између портала и стуба носача, између приступног и главног дела моста, приказано је на Трајановом стубу постојање лукова од трајнијег материјала. Сем тога, на новцу кованом 105. године види се, што се без обзира на општу стилизовану представу може сматрати веродостојним, постојање на оба портала објеката који се могу сматрати као трофеји или скулптуре¹⁰. Коначно, од посебног је интереса и представа на метопи CI Трајановог стуба¹¹. Овде је заправо приказано како римски војници

силазе са моста (чији се портал види у позадини представе). При томе они прелазе најпре преко чврстог копна (на метопи назначеног неком врстом палисада уз пут којим се крећу ратници), а затим преко још једног моста. Ова представа указивала би према томе на постојање (сем главног моста преко Дунава), још једног другог, што би добро одговарало и самом имену Pontes (=Мостови) за кастел на десној обали Дунава, како су то већ запазили поједини аутори.¹²

Насупрот горе изнетим подацима, о самом кастелу на десној обали Дунава код Костола (Pontes или Transdrobeta), антички извори далеко мање говоре¹³. На већ поменутом месту код Прокопија изричито се наводи да су оба кастела (Theodora=Drobeta) и Pontes, сграђени у исто време када и мост. Такође, увек по Прокопију, Јустинијан је извршио обнову само кастела на десној обали Дунава, тј. Pontes код Костола. Занимљиво је међутим да се у Notitia Dignitatum, извору старијем од Прокопија, исти кастел назива Transdrobeta, при чему се истиче да се овде налазило седиште префекта једног дела XIII легије¹⁴. На основу жигова на опекама нађеним у подручју око Трајановог моста види се да су овде боравиле, већим делом у време градње моста, јединице Легије VII Клаудије (Legio VII Cluadia), као и кохорта I (Cohors I Cretum), II кохорта (Cohors II Hispanorum) III кохорта (Cohors III Britonum), коначно и I кохорта Антиохљана (Cohors I Antiochen-

¹² Ibid. 79 и д. (са литературом).

¹³ За овај кастел уп. генерално: Pauly-Wissowa, R. E. Suppl. X, s. v. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Dissertationes VI, Beograd 1968, 112—114.; Tabula Imperii Romani L 34, 1968, 92; М. Гарашанин — Д. Гарашанин, loc. cit. (две последње јединице са библиографским подацима).

¹⁴ Слични називи утврђења и насеља која леже наспрамно на обали Дунава нису непознати на горњемезијском лимесу. Уп.: Dierna (Оршава-рум. Orșova)—Transdierna (Текија). Појаву имена Transdrobeta у Notitia dignitatum М. Мирковић, loc. cit., покушала је да објасни као назив везан за топографију и географски положај кастела, што не би одговарало његовом правом имену (т.ј. Pontes). У вези с тим треба ипак истаћи да се Прокопије, иако савременик Јустинијана, код описа Трајановог моста и одговарајућих кастела служи подацима старијих аутора, како је то за мост изричито и наведено у његовом делу. Такође изненађује да Прокопије тврди да је само кастел на десној обали Дунава (Pontes) обновљен у Јустинијаново време. Подаци археолошких ископавања показују у југозападном углу старог римског кастела Drobeta (Theodora) постојање мањег утврђења које део румунских истраживача везује за XIII век. Уп. Tudor, *Oltenia Romana*, 449 ил., сл. 137; М. Davidescu, *Monumente medievale din Turnu — Severin* 1969, 14 и д. О ситуацији на десној обали Дунава немамо за сада никаквих података, те се питање може решити само археолошким ископавањима. Уопште је Прокопије на овом месту прилично нејасан и изгледа несигуран. Можда би се, с друге стране, питање имена Pontes и Transdrobeta могло довести у везу са постојањем два кастела на десној обали Дунава, на источном и западном платоу крај Трајановог моста.

⁷ Ibid. 60, сл. 12 (метопе); 59, сл. (навац)

⁸ Уп. напр. R. Syme, *Danubian papers*, București 1971, 156 и д. (са дискусијом проблема и литературом).

⁹ Н. Daicoviciu, *Dacii*, București 1972, 336 и д.

¹⁰ Tudor, op. cit., 59—60, сл. 11—12. Одличну фотографију метопа Трајановог моста у нашој научној литератури дао је Д. Павловић (Саопштења републичког завода за заштиту споменика културе X, Београд 1974, 5 и д., сл. 1) где се јасно виде лукови на приступном делу моста. Са постојањем трофеја или скулптура на порталима можда се може довести у везу и позната портретна глава из Народног музеја у Београду, тзв. „Трајанов отац“, која је око 1850. године нађена у Дунаву недалеко од портала на десној обали. Уп. М. Гарашанин-Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 148, Т. XVIа. М. Грбић, *Грчка и римска пластика у Народној музеју у Београду*, Београд 1958, Т. XXXIV.

¹¹ Tudor, op. cit., 61, сл. 13.

sium)¹⁵. Тудорово тумачење жига на неким опекама из Sucidava (Celei) и Aquae (Брза Паланка: Leg XIII G P S као Legio XIII Gemina Pontibus) данас је одбачено као погрешно читање.¹⁶

Поред података из античких извора постоје и они сакупљени истраживањима и запажањима на самом терену који, иако по правилу не стоје у вези са систематским ископавањима, могу бити од користи за познавање и интерпретацију Трајановог моста и кастела на десној обали Дунава код Костола.

Овде на првом месту треба указати на податке Marsigli-a (*Danubius Pannonico Mysicus*, 1738, vol II, 25 и д.), који се у свом тексту позива и на античке изворе и даје опис како римског моста тако и (у сажетој форми) кастела. Овом опису приложен је и план са представом целокупног комплекса моста и одговарајућих утврђења. Од посебног интереса је приказ кастела на десној обали Дунава, код Костола. Marsigli га, у плану и одговарајућем коментару, представља као објекат квадратног облика, димензија „orguas 47” што, прерачунато у метре, даје дужину страна од сса 89,112×89,112 m. Ове констатације готово да одговарају топографским запажањима учињеним непосредно пред почетак ископавања 1979. године. По Marsigliu били су у време када је он обилазио овај терен јасно видљиви бедеми на јужном и источном делу („hh” у његовом плану) као и ров на источној јужној и западној страни утврђења („iii” у истом плану). Особито је значајно да се у Marsigliевом плану јасно види кула кастела, у линији западног бедема, додуше у не сасвим тачној размери, но ипак ближе северозападном углу на унутрашњој страни бедема, која приближно одговара оној констатованој при рекогносцирањима пре почетка кампање ископавања 1979. године. Изгледа стога да су како бедеми тако и поменути кула били на површини терена далеко видљивији у време Marsigliјева рада него данас.

Одмах за Marsigliјевим извештајем потребно је вратити се на податке F. Kanitz-a који се у два маха осврнуо како на Трајанов мост тако и на кастеле, посебно онај на десној обали Дунава¹⁷. У своме излагању Kanitz је користио сву раније познату литературу, а де-

лом и податке из извештаја о мосту који су написани у време изузетно ниског водостаја Дунава. Ипак се мора констатовати да о самом мосту Kanitz не пружа нове значајније податке. На његовом плану кастел на десној обали Дунава код Костола приказан је приближно, тачно, као квадратно утврђење на десној обали суве долине, низводно и источно од моста. Такође је поменута сува долина приказана далеко прецизније него на Marsigliевом плану. Потпуно је неразумљиво међутим да је Kanitz у северозападни угао кастела, на десној обали суве долине, сместио мањи кастел, димензије 50×30 m са истуреним угаоним кулама. Како конфигурација терена, тако и ископавања у 1979. години (која су између осталог обухватила и северозападни угао кастела) не дају никакве податке о постојању тога објекта. Посебно треба истаћи да је датирање на том месту непостојећег утврђења у ранији период но што је време већег кастела, потпуно неприхватљиво, већ према самом облику утврђења које Kanitz приказује са истуреним кулама.¹⁸

Године 1858, у време изузетно ниског водостаја Дунава, били су, у кориту реке, видљиви ступци Трајановог моста. Том приликом је једна комисија, чији су чланови били инжењер F. Deustler и капетан Имбришевић, поднела независне, посебне извештаје о својим запажањима, који су допуњени извештајем инжењера Alexandra Popovici¹⁹. Уз јасне разлике у детаљима, ови извештаји ипак пружају, основна обавештења о грађњи моста, као и о стању његове очуваности у моменту када су састављени. Тако, пре свега, пада у очи да се у њима констатује постојање свега 16 стубаца у кориту Дунава (на супрот подацима античких извора — Дион Касије — који помињу 20 стубаца). О појединим техничким детаљима и одликама моста биће још говора у даљем излагању.

Године 1907. објавио је инжењер E. Duperrex на основу раније познатих података и посебних студија, своја истраживања о Трајановом мосту, уз његову одговарајућу, досада без сумње најбољу реконструкцију²⁰. Овде су

¹⁸ Могуће је само претпоставити да је Kanitz своје теренске скице дефинитивно обрађивао у кабинету по завршеном теренском раду, те да је тако могло доћи до забуне. Можда је она била проузрокована и бркањем са кастелом на левој обали Дунава (Дробета), у чијем се југозападном углу, тачно према северозападном углу Понтеса налази касније утврђење, Уп. нап. 14. Ово утврђење иначе је јасно приказано на Marsigliјевом плану.

¹⁹ За ове извештаје уп. Tudor, *Les ponts romains...*, 173, и A. Kanitz, *Königreich Serbien I*, Leipzig 1904, 349 (извештај инжењера Deustera). Стубови моста у кориту Дунава били су видљиви и 1932. уп. Tudor, *Drobeta*, București 1965, 24—25 сл. 7.

²⁰ E. Duperrex, *Podul lui Traian peste Dunare*, lingă Turnu-Severin, București 1907 (ауторима неприступачно). Уп Tudor *Les ponts romains* 48 и д., сл. 8, 25—26, 30; за макету у музеју у Турну Северину: Д. Павловић, оп. cit., 6, сл. 2.

¹⁵ Tudor, *Les ponts romains...* 123; Мирковић, loc. cit.

¹⁶ Tudor, *Oltenia Romana*, 98. Уп. Мирковић, оп. cit., 112, нап. 147 где се скраћеница PS решава као P(ia) S(everina). М. Dušanić, *Arheološki vestnik*, XXIX, 1978, 343 и д., где је дато ново тумачење: P(ars) S(uperior) које је изгледа најисправније.

¹⁷ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Denkschr. d. kais. Akademie der Wissenschaften, Phil.—hist. Klasse XL, Wien 1892, 44 и д., сл. 25. Исти: *Königreich Serbien und das Serbenvolk*, II, Leipzig 1909.

јасно реконструисана оба портала, као и целокупна конструкција моста од улазних портала, преко стубаца на копну и стубана-носача, до 20 стубаца у кориту реке. На порталима су приказани и трофеји или статуе које су их украшавале. На десној обали Дунава, између ступца-носача, на ивици речног корита и портала, реконструисана су два, а на левој обали свега један стубац. Ови ступци повезани су луковима. Над коритом реке, горња конструкција моста приказана је као да је грађена од дрвета. У реконструкцији, на обе стране стубаца, узводно и низводно, налазе се појачања троугластог облика која су служила разбијању јаке дунавске струје. Портали, као и сви ступци, приказани су са оплатом. Укупна дужина моста, по Dupret-у, износи 1133,90 m, а преко самог речног корита 1071 m.²¹

Године 1909, у главном кориту Дунава, ближе левој обали (данашњој румунској страни), порушена су два ступца моста који су сметали пловидби. За жаљење је што инжењер G. Popescu, који је обавио ово рушење, није о томе оставио никаквог писаног трага. Ипак, на основу оскудних саопштења датих D. Tudor, као и нешто материјала са стубаца који је сачуван и доспео у музеј у Турну Северину (две дрвене греде разних димензија, свакако разне намене, низ тесаника различитог, четвртастог облика, који само са доње стране имају различито распоређене жљебове), могуће је и овде доћи до извесних запажања за технику грађења моста. Посебно је значајна чињеница да се око два порушена ступца налазила конструкција од двојног реда дрвених греда, што, очигледно, потврђује постојање кесона (κιβώτια) описаних код Tsetses.²²

Имајући у виду све ове податке, као и друга запажања учињена без систематских ископавања и вредновање античких извора, могуће је данас о Трајановом мосту и његовој градњи добити следећу слику:

Оба портала и сви ступци (укључујући ту и ступце носаче на граници речног корита) саграђени су на чврстим, бетонским темељима. Њихов облик био је још пре почетка грађења фиксиран правилним постављањем дрвених греда („талпи“)²³. На овим темељима код портала постављена је база грађена од опека везаних малтером, јасно утврђена на порталу леве обале (код кастела Дробета-Турну Северина). На бази налазе се два ступца који су држали горњу конструкцију моста, а чије димензије изnose (према досадашњим, провизорним мерењима) 2,70×3,10 m, а размак између стубаца 2.90 m.²⁴ Ступци-

-носачи на рубу речног корита имају језгро грађено у техници „opus incertum“ (ломљени камен и опека са малтером) и оплату од опеке и тесаника. Код стубаца у кориту Дунава, изнад бетонског темеља, налази се база од тесаника различитог четвртастог облика, са жљебовима за дрвене греде на доњој страни. У питању су тесаници чији је део сачуван после рушења два ступца 1909. године. Облик тесаника зависи од њиховог места у самом ступцу²⁵. Изнад тога, језгро ступца грађено је најпре у техници „opus incertum“ и од опека повезаних малтером. И ови ступци поседују оплату од тесаника. У ступцима-носачима и ступцима у кориту Дунава констатовано је постојање лежишта хоризонтално и вертикално постављених греда. Прве су, по свему судећи, служиле за држање дрвене горње конструкције моста. Друге, вертикалне, протумачене су као елемент чвршћег повезивања конструкције моста или отвори који су служили за струјање ваздуха и брже сушење унутрашње конструкције-језгра²⁶. Коначно, бар у вези са делом стубаца у кориту Дунава, констатовано је постојање кесона, грађених од двојног реда већих греда („талпи“), између којих је простор такође вероватно, био испуњаван неком врстом бетона.²⁷

Горе изнети приказ градње моста и његове реконструкције, као и питање одговарајућих кастела, посебно оног на десној обали Дунава (Pontes), заснован на непотпуним теренским разматрањима и одговарајућем тумачењу података античких извора, није још увек коначан. У вези с тим поставља се низ проблема чије решење ваља очекивати од даљих истраживања, а од којих наводима само оне најзначајније:

1. Постоји, несумњиво, извесна контрадикција између података Диона Касија (LVIII, 13) и античких фигуралних представа. По Диону, ради се у целини о каменом мосту, док представе (особито она прецизнија, на Трајановом стубу) указују да је део горње конструкције грађен од дрвета. Иако досадашња техничка запажања без сумње говоре у прилог фигуралних представа, питање се у потпуности може решити само новим, свестраним и потпуним техничким снимањима моста.²⁸

2. Сигурно је нетачан приказ корита Дунава код Трајановог моста, као дубоког и са брзим током, који налазимо код Диона Касија. Штавише, далеко ближа истини је слика коју, макар и индиректно, добијамо из иначе доста конфузног описа код Прокопија (IV, 6). Ово потврђује уосталом снимање корита Дунава, посебно оно извршено у осо-

²¹ Tudor, op. cit., 85—86.

²² Ibid., 99 и д., сл. 34—37.

²³ Ibid., 86 и д., сл. 37б.

²⁴ Ibid., 86—88, сл. 22—23 (портал и ступци на левој обали Дунава).

²⁵ Ibid., 108 и д., сл. 34—35.

²⁶ Ibid., 96—97.

²⁷ За општи приказ моста и могућности реконструкција: Ibid., 86—124 (са илустрацијама).

²⁸ Ibid., 96—97.

вини моста 1931. године²⁹. Пре свега, ваља истаћи да је корито у овом делу шљунковито и чврсто, што је свакако олакшавало постављање темеља моста. Ближе левој обали постоји подводни пешчани спруд који се низводно непосредно повезује са адом Островул Симиан. Ово објашњава и нестанак четири ступца Трајановог моста: подигнути на недовољно чврстој подлози; они су, логично, први морали пропасти³⁰. Само непосредно уз спруд корито Дунава је знатније продубљено.

3. Ова запажања намећу детаљнију анализу Прокопијевог податка да се Дунав код Трајановог моста дели у два крака, што је, међутим, постигнуто радом људских руку но, увек по Прокопију, тек после грабења и у време пропадања моста (IV, 6). На први поглед, могло би се помислити да овај податак стоји у вези са поменутиим спрудом и да је његово постојање омогућило скретање тока реке у једном или другом правцу, ближе левој или десној обали. Далеко је вероватније да се овде има рачунати са рукавцем Дунава који се од корита реке одваја непосредно узводно од Кладова, испод Фетислама, да би се у благом луку спојио са главним током на улазу у село Мала Врбица. Овај рукавац још данас је видљив као широка долина, делом мовчарна, која је пропраћена рекогносцирањем при почетку ископавања 1979. године (сл. 1).³¹

За римске градитеље сигурно није представљао тежак проблем да Дунав из његовог корита скрену у овај рукавац. Ово утолико пре што је познато прокопавање канала код Сипа, у Трајаново доба, које је потврђено како констатацијама на терену тако и недавно откривеном новом Трајановом таблом³². У том случају, међутим, веома је вероватно да је скретање тока реке у рукавац које помиње Прокопије, извршио Аполодор из Дамаска, управо у вези са градњом моста. Тиме је било омогућено да се већи део стубаца у речном кориту изгради на суву, док је постављање кесона било неопходно само у мањем, дубљем делу дунавског тока³³. Јасно је да се ово питање може решити само детаљним снимањем ситуације код појединих ступаца у кориту Дунава, чиме би се утврдило и евентуално постојање остатака кесона. Ова истраживања ваљало би извршити упоредо са ископавањима, применом нових метода археологије.

4. Из претходних излагања произилази и потреба дискусије другог моста, приказаног на метописи С1 Трајановог стуба, а чије постојање изгледа да је потврђено и именом кастела Pontes (=Мостови). Одмах треба истаћи да топографија терена код кастела Дробета (Турну Северин) искључује могућност постојања овог моста на левој обали Дунава. Напротив, код кастела Pontes, на десној обали, постојање другог моста треба озбиљно узети у разматрање, при чему постоје следеће, основне алтернативе:

а. Други мост преброђавао је рукавац Дунава, којим је, како је у горњем излагању са доста аргумената претпостављено, ток реке био скренут у моменту грабења Трајановог моста. У том случају, римски пут дуж Дунава скретао би код Фетислама ка унутрашњости, пратећи долину поменутог рукавца;

б. Други мост повезивао би кастел низводно од моста, који се по свему судећи има одредити као старији (Pontes), са приступним путем ка Трајановом мосту. У том случају мост би се повезивао са западном капијом кастела, а преброђавао би раније поменућу суву долину чија је ширина толика да допушта претпоставку о градњи оваквог моста (уп стр. 7)

Најмање вероватна, иако се не може потпуно искључити, била би претпоставка да је други мост прелазио преко рукавца Дунава на његовом почетку — испод Фетислама, а непосредно узводно од Кладова. То би значило да дунавски пут не би скретао пратећи правац рукавца. С друге стране, овај објекат — мост — био би, по нашем мишљењу сувише далеко од комплекса Трајанов мост-Pontes-Drobeta да би се са њим одиста везао.

Против прве алтернативе могла би се навести чињеница да је на метописи С1 Трајановог стуба део копна који војска прелази између портала великог и другог, мањег моста, веома кратак (у питању је део терена ограничен палисадом). Против друге, пак, могло би говорити чињеница да је други мост приказан у непосредном продужењу првог, у једној равни, без приказивања угла који би морао постојати уколико би други мост повезивао трасу приступног пута са улазом у кастел Pontes. Овде такође треба поменути да је на метописи Трајановог стуба, испод другог моста, приказан речни ток кога, бар данас нема на терену у поменутој сувој долини.³⁴

Ниједан од ових супротних аргумената није одлучујући. Овде, пре свега, треба подсетити на чињеницу да фигуралне представе

²⁹ Ibid, сл. 33.

³⁰ У том смислу јасно указују планови Deustera и инжењера Роровиција, Ibid., сл. 31—32, на којима се види да у низу стубаца моста који прелазе преко Дунава постоји празнина, сигурно везана за спруд. Мишљење инжењера Роровиција, у његовом извештају, да је на месту спруда постојало острвце и да је мост грађен у два дела, десно и лево од њега (... il y avait là un îlot et... le pont a été construit sur deux portions distinctes), Ibid. 175, сасвим је неододрживо.

³¹ Секцијска карта, детаљ, овде сл. 1. Уп. дијаграм у размери 1 : 20000 по Немешу: Tudor, op. cit., 80, сл. 21.

³² P. Petrović, *Archaeologia Jugoslavica*, VIII, 1969, 51 и д.

³³ На ову могућност указује и D. Tudor, op. cit., особито 78.

³⁴ За методу С1 Трајановог стуба уп. Ibid., 61, сл. 13, као и разматрања Tudora, op. cit., 78 и д.

античког периода као оне на Трајановом стубу не треба примити као сасвим прецизне, на шта је у горњем излагању већ указано. Отуда представа речног тока испод другог моста на поменутој метопи не мора имати одлучујући значај. С друге стране, чињеница да је једна историјска епизода морала бити уклопљена у сразмерно малу површину једне метописке, искључује сваку прецизну размеру у приказивању простора. Отуда и краткоћа пута који на копну (у метопи СИ Трајановог стуба) прелазе римски војници, нема дубљег значаја. Коначно, у једној метопи, према њеној намени и достигнућима античке скулптуре, било је немогуће приказати под углом други мост, без обзира да ли је његов положај у стварности одиста био такав.

Овако постављено питање може се према томе решити само археолошким истраживањима. Том приликом било би потребно најпре утврдити са сигурношћу приступни пут ка Трајановом мосту, поправити однос између западне капије кастела код Костола и овог приступног пута, уз проверавање евентуалног постојања моста и, коначно, сондама утврдити могуће постојање приступног пута мосту до рукавца, као и моста преко рукавца.

5. Димензије моста и појединих његових делова и даље нису довољно сигурне. У горњем излагању поменуто су само неке од њих, првенствено дужина моста и димензије портала. И надаље се поставља питање димензија појединих стубаца, ширине приступног дела, а посебно висине моста³⁵. Решење ових питања може се очекивати само од прецизних мерења и снимања у оквиру систематских ископавања која се данас налазе на свом почетку.

6. Посебан проблем представља питање напуштања Трајановог моста и времена када се то догодило. Сигурно је да раније поменути податак код Диона Касија (LVIII, 13) о онеспособљавању моста у време Хадријана, не треба схватити као његово дефинитивно напуштање³⁶. Томе схватању противи се, уосталом, и целокупна Хадријанова политика романизације којом су, баш у Дакији, градови подигнути на ниво мунципија: тако сама Дробета, а још више Нароса, на северном рубу провинције Дакије³⁷. Код оваквог деловања цара, непојмљиво је да би он за време своје владавине уништио за

свагда сталну и чврсту везу империје са истуреном дачком провинцијом. У том случају, међутим, остаје отворен проблем напуштања, или дефинитивног рушења моста. Несигурно је да је обнова моста извршена у време Севера, пошто се и не зна да ли је он раније био уништен, а за његово обнављање у време Константина, из истих разлога, нема сигурних аргумената³⁸. Ово питање може се решити тек новим ископавањима, како на самом кастелу на десној дунавској обали (Pontes) тако и на ступцима и порталима Трајановог моста.

7. Из овог коначно, као задатак ископавања, произлази и систематско испитивање кастела на десној обали реке, и то: оба, а пре свега већег утврђења низводно од моста, дефинитивно фиксирање његовог облика, димензија и фортификационог типа; праћење евентуалних реконструкција кастела на његовим бедемима и у стратиграфији на спољној, а још више на унутрашњој страни утврђења. Коначно, утврђивање релативно хронолошког односа између оба кастела на десној обали Дунава и њихове везе са мостом и приступом мосту³⁹.

МЕТОД ИСКОПАВАЊА

Полазећи од ових претходних истраживања и проблема који су из њих произашли, кампања 1979. године је конципирана тако да се већ током ње начну или реше поједина питања.

Свакако, као прво питање поставило се истраживање комплекса Трајановог моста, односно стубова који су били приступни део на обали и приступни пут мосту.

Исто тако, као неразлучив део комплекса моста третиран је и велики каструм низводно од моста, на десној обали суве долине, за који се претпоставља да је каструм Pontes из Трајановог времена. У овом смислу је и предвиђено да се током прве кампање установе главни пунктови на северном и западном бедуму (откривање капија и северозападног угла), чиме би се добила основна урбанистичка поставка каструма и могућност добијања претходних, прецизнијих димензија каструма. С тим у вези започето је и испитивање везе каструма и прилазног пута мосту и покушај разрешавања питања самог назива Pontes.

Због угрожености од подизања нивоа Дунава било је предвиђено да се детаљније ис-

³⁵ Код Tudora, *op. cit.*, наведени су како подаци Диона Касија (делом изнети у ранијем излагању) тако и прорачуни висине моста и његове ширине по разним савременим ауторима. Уп. особито, *ibid.*, 118 и д.

³⁶ То, уосталом и произилази из Дионовог текста (LXVIII, 13) који гласи: 'Αδριανός... ἀπέβλε τήν ἐπιτολίαν κατασκευήν, што дословно значи: Хадријан... је скинуо горњу конструкцију (моста). Мост је према томе био само практично онеспособљен за употребу, но тако да је увек могао бити обновљен, пошто основна конструкција није била такнута.

³⁷ Syme, *Danubian papers*, 102 и д.

³⁸ Уп. у овом погледу и разматрања Tudora, *op. cit.*, 129 и д. Сам Тудор оставља ово питање отворено.

³⁹ Од посебног интереса биће конфронтирање ситуације на десној обали Дунава код оба кастела, великог — вероватно Pontes — и малог, на левој обали суве долине, са фазама установљеним код кастела Drobeta, које нажалост у научној литератури нису довољно и комплетно документоване. Уп. Florescu, *op. cit.*, *passim*.

пита и велика падина према Дунаву, испред северног бедема.

У овој фази ископавања није се ишло на испитивање унутрашњости великог каструма, као ни на истраживање претпостављеног малог каструма на левој обали суве долине, мада је било планирано да се дугачком сондом од западног бедема великог каструма кроз суву долину дође до бедема малог каструма.

Како ће се видети из даљег излагања, овај план је у потпуности остварен, осим што дугачком сондом нисмо још стигли до малог каструма, па ће његово истраживање бити један од задатака будућих кампања.

Према томе, ископавања из 1979. године пружила су нам важне податке о Трајановом мосту, северном беду, западној капији, северној падини према Дунаву и сувој долини између два каструма.

Ради лакшег сналажења у тексту, скренули бисмо овде пажњу на неколико битних момената који се тичу технике ископавања и документације:

1. Пре почетка ископавања фиксирана је квадратна мрежа која обухвата велики каструм, северну падину испред каструма, Трајанов мост и суву долину, а може да се продужи и на даља испитивања малог каструма. Мрежа је оријентисана у правцу север — југ и везана за постојећу геодетску координатну мрежу. Квадрати су димензије 10×10 m и обележени су великим словима латинице у правцу исток — запад, а арапским бројевима у правцу север — југ. Координатни почетак мреже је у североисточном углу.

2. Ископавање је вршено по *културним слојевима*, а не по *откопним слојевима*, што даје далеко прецизнију слику о стратиграфији, али и већу ангажованост археолога који прати ископавање.

3. Слојеви и пратећи објекти обележавају се посебном номенклатуром:

— средњовековни слојеви су обележени римским бројевима I, II итд.);

— антички слојеви великим словима латинице A, B итд.);

— подови и нивои малим словима латинице (a, b, итд.);

— јаме су означене арапским бројевима на пример 1', 2' итд.);

— гробови су обележени арапским бројевима (1, 2 итд.).

Сваки квадрат носи своје ознаке слојева који се касније спајају у конкорданс табели. Подови, нивои, јаме и гробови су обележени непрекинутим низом (редом, како се у ком квадрату појављују).

4. Документација покретног материјала је вршена на начин како је то установљено на ископавању у Сирмијуму. Материјал је

разврстан на низу картона⁴⁰. Важно је напоменути да је започето стварање посебне типологије керамике за Pontes, без обзира на постојеће типологије Сирмијума и Београдске тврђаве. Једино су остале јединствене ознаке за боју, фактуру и орнаментуку, и основну поделу судова према намени (I=зделе, II=лонци итд.).⁴¹ (Картони A, B, B₁, B₂, B₃). Исти принцип важи и за обраду опека (картони D, D₁, D₂). Гробови имају посебне гробне записнике (картони G), а ситан инвентар је обрађен на картонима C, с посебним цртежима на таблама.

Техничка документација је рађена по принципима које је прописао Археолошки институт, а за обраду цртежа је усвојено цртање које се употребљава на Београдској тврђави.

И начин ископавања и документација ископаног материјала је јединствен, недељив процес. Сматрамо да је употреба оваквог система за сада најцелисходнија. Исто тако, сматрамо да је усвајање већ постојећих система веома битан чинилац за обједињавање археолошког рада у целини и да једино тај пут води крајњем циљу.

Иако је за ову годину израђена статистичка анализа керамичког материјала, испитују се могућности компјутерске обраде материјала ове и будућих кампања. Осим тога, прикупљени су и сви антрополошки и животињски остеолошки материјали за анализу, узорци земље за флотацију (анализа зрнења) и узорци малтера, чиме ће се добити и друге врсте података за комплетно сагледавање прошлости локалитета Трајанов мост — Pontes.

II. ТРАЈАНОВ МОСТ*

а) ПОЛОЖАЈ, ИСТРАЖИВАЊЕ, ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ, ДИМЕНЗИЈЕ

Остаци моста констатовани су у оквиру постављене квадратне мреже, у квадратима V/2,3,4; W/2,3,4; X/2,3,4. Ископавање је вршено у оквиру квадрата, али пошто је терен у

⁴⁰ За керамику која се обрађује по овом систему, а који је прихваћен и на другим локалитетима, вид. рад Љ. Бјелајац, *Средњовековна керамика са Дорћола*, Годишњак града Београда, XXV, 1978, 133 и д.

⁴¹ Тиме се постиже јасније издвајање специфичности сваког локалитета. Несумњиво је да је крајњи циљ стварање једне опште макро-типологије Горње Мезије и Доње Паноније на основу ових различитих микро-типологија.

* Одамах напомињемо да овде не дајемо све техничке детаље градње, као ни покушај идеалне реконструкције. Ово ће бити обрађено у дефинитивној публикацији о овом локалитету која се предвиђа одамах после завршетка планираних кампања ископавања.

јаком паду од југа према северу, по терасама.

Круне стубаца биле су делимично видљиве тако да се пошло од њиховог чишћења, како би се сигурно ухватиле ширине стубаца. Ради сигурнијег праћења стратиграфије постављен је контролни профил правца север-југ, приближно у оси стубаца (ранија сондирања која су вршена преко Завода за заштиту споменика културе СРС нису дозволила да се сви профили између стубова поставе у њихову осу). Осим овог профила, постављени су профили правца исток-запад, на средини одговарајућих бочних страна стубаца. О самој стратиграфији биће касније говора.

Мост је био постављен у правцу север-југ, са скретањем од 8° у правцу запада. Истраживања су открила у потпуности сва четири ступца који су припадали прилазном делу на обали. Осим првог, који је постављен уз саму обалу Дунава¹, и који је релативно добро сачуван у елевацији, остала три ступца сачувана су у темељној зони, са сасвим малим деловима зида изнад темељне стопе (сл. 2—3).

Ископавања су показала неколико значајних елемената градње стубаца. Први стубац и платформа испред њега (од које је почињала дрвена конструкција која је премошћавала Дунав) стајали су на моћној стопи која је у доњем, темељном делу, била урађена од ситно ломљеног камена уливеденог у кречни малтер (*opus cementicium*)², а преко њега се налазило неколико либажних слојева рабених од опека (сл. 4). Може да се установи да је темељна стопа степенасто изведена од југа према северу, тако да се на северној половини налази више редова либажног слоја опека. На делу окренутом узводно, стопа се завршава оштрим врхом, предвиђеним да сече таласе и струју при већем водостају Дунава. Овакав врх није постојао на источној, низводној страни ступца, чиме се потврђује мишљење да је први стуб само повремено био у води. Код југоисточног и југозападног угла темељни део је проширен у две стопе које по свој прилици служе као статички ослоњци за стабло ступца (сл. 5).

На овако припремљеној стопи грађени су и стабло и платформа испред њега. Платформа је рађена од ломљеног камена уливеденог у кречни малтер по систему „роштиља“ који

¹ Данас је немогуће да се сигурно утврди ниво Дунава у антици због подизања хидроелектране Бердап I. Али на основу неких опажања током ископавања може да се констатује да се он налазио отприлике на коти средње висине Дунава у време када брана задржава воду.

² Доња кота темељне стопе није могла да буде испитана због подземне воде која се појавила. Исто тако и сам начин градње стопе није сасвим прецизно установљен, али може да се претпостави да је грађена на исти начин као и остала три стубца.

је јасно видљив. На горњој површини платформе налазе се отвори већих димензија који су правилно распоређени и немају везе с „роштиљем“, а пролазе кроз целу платформу све до темељне стопе. У њима су свакако биле постављене вертикалне греде на које се везивала дрвена конструкција моста. Овај податак доста јасно говори о томе да је конструкција лукова преко Дунава била грађена од дрвета.

Стабло првог ступца је грађено од два паралелна реда опека између којих је уливена маса трпанца од ломљеног камена и кречног малтера. И стабло и платформа били су оплаћени каменим блоковима чији су делови или отисци откривени и на стубу и на платформи испред њега (сл. 6).

Остала три ступца грађена су на сличан начин. Код њих су констатована проширења темеља и на источном и на западном крају која су служила као пилони за статичко ојачање стубаца. Ископавања су показала да је у слој речног шљунка (који је овде врло компактан) била укопана јама за темељ истих димензија као предвиђени стубац. Зидови јаме су потом шаловани великим дрвеним талпама (чији се отисци виде у маси темеља — уп. сл. 7). У тако припремљену јаму уливана је маса ситније ломљеног камена и кречног малтера (*opus cementicium*) који је пажљиво набијен, тако да је добијена изузетно чврста и компактна маса. Да је *opus* заиста јако набијен потврђују трагови камена и малтера који су прошли преко талпи у простор између њих и зида јаме. Преко темељне стопе стављан је ред опека као либажни слој и изнад њега је подизан стубац. Стубац не обухвата целу ширину темеља, већ је са сваке стране остављен сокл. Начин градње стабла је исти као и код првог ступца. Бочне стране су исто тако биле оплаћене каменим блоковима.

Четврти стубац је грађен знатно монументалније но прва три. Посебна пажња је обрађена на његова бочна проширења која су знатно масивнија но код осталих стубаца. На овим проширењима се јасно опажају отисци камених блокова, а у зидној маси стабла налазе се још увек делови блокова *in situ*. По својој монументалности овај стубац би свакако припадао темељу портала који се изнад њега уздизао и кроз који се ступало на мост (сл. 7).

Проблем који остаје отворен до нове кампање је у томе што је и четврти стубац био откривен са све четири стране; према овоме може се претпоставити постојање још једног, нижег ступца или рампе преко које се приступало порталу. Једна сонда (сонда б) која је отворена у оси моста, на удаљености од четвртог ступца 10 m, није дала позитивне резултате. Нису откривени антички остаци, јер је веома дубок укоп средњег века. У сле-

девој кампањи се предвиђа испитивање простора између ове сонде и портала да би се евентуално решио овај проблем.

Димензије стубова: Први стубац — откривање сокла с јужне стране омогућило је да се прецизније измери његова садашња сачувана висина. Она износи око 8,38 m. Дужина стабла износи 9,85 m. Пажљивим испитивањем јужне и северне стране стабла стубаца могло је да се установи њихово првобитно лице: тиме је добијена могућност да се измери ширина стабла која износи 2,95 m. кота сокла: 39,10 m;

Димензије платформи испред ступца су следеће: дужина 12,60 m; ширина 7,15 m; висина 3,35 m. Горња кота 41,10—40,63 m — Доња кота 37,28—38,41 m.

Димензије темељне стопе су: дужина (с врхом); 18,5 m; ширина 8,75 m. Горња кота 38,41 m. Доња кота 37,28 m. Кота врха: 37,06 m.

Други стуб има следеће димензије: дужина 9,40 m; ширина са соклом 4,30 m; ширина стабла стуба 2,35 m. Димензије проширења: дужина 2,36 m; ширина 4,13 m; Највиша кота 41,74 m; кота сокла 40,36 m; кота темеља 38,96 m.

Растојање између првог и другог ступца износи 6,50 m.

Димензије трећег ступца: дужина 9,40 m; ширина са соклом 4,30 m; ширина стабла ступца 2,38 m. Димензије проширења: дужина 2,36 m; ширина 4,15 m. Највиша кота 43,86 m; кота сокла 43,91; 42,73 m; кота темеља 39,63 m.

Растојање између другог и трећег ступца износи 6,15 m.

Димензије четвртог ступца: дужина 9,80 m; ширина са соклом 6,36 m; ширина стабла стуба 4,70 m; Димензије проширења: дужина 3,40 m; ширина 5,30 m. Највиша кота 46,69 m; кота сокла 44,96 m; кота темеља 42,03 m.

Растојање између трећег и четвртог ступца износи 5,40 m.

Опште карактеристике: резимирајући ове резултате долазимо до општег закључка (не улазећи у детаље) да су ступци грађени у једном даху, да је употребљена истоветна техника зидања код сва четири ступца и да су димензије прва три приближно једнаке. Систем градње се потпуно уклапа у већ познате системе римске градње и на неки начин их и потврђује.

Опеке употребљене за градњу ступаца припадају типовима: I/2, I/7II/1, II/2, II/3, II/10³. Посебно треба истаћи типове опека које су троугласте или полигоналне, а које су на-

³ Типологија опека је посебно успостављена за Pontes-Трајанов мост, а ослања се на типологију успостављену у Сирмијуму. Тип I/2: 40×40×7 cm; I/7: 30×30×7 cm; II/1: 42×29×7 cm; II/2: 41×28×4 cm; II/3: 38×26×5 cm; II/10: 45×29×6 cm.

рочито прављене за градњу врха узводног дела првог ступца моста и могле су да се слажу на посебан начин, тако да се стране тачно уклапају. Може да се претпостави да су градитељи (ако не и сам Аполодор) дали напрте за ове опеке.⁴

Као прелиминарни закључак може да се напомене да је веома вероватна могућност да је прилазни део моста био пресвођен зиданим луковима, што је и раније изношено као претпоставка. За сада овај проблем остављамо само наговештен, а детаљна анализа архитектуре показује могућности идеалне реконструкције прилазног дела моста.

б) СРЕДЊОВЕКОВНА НЕКРОПОЛА

Током ископавања констатовано је да се на простору између стубаца налази средњовековна некропола која се протеже према западу. Основна карактеристика је да су скелети слободно укопани до здравице и нису нађени гвоздени клинови који би упућивали на дрвене сандуке. Сви скелети су оријентисани у правцу исток (ноге) — запад (глава) с девијацијама. Поједини гробови имају прилоге који указују на време XII в.

Пошто је терен у јаком паду, не може да се констатује неки прецизнији стратиграфски однос између гробова. Али је значајно да се напомене да нема гробова који су били оштећени каснијим укопавањем, нити има суперпонираних скелета. Без прецизније обраде материјала не може да се да тачан хронолошки однос међу скелетима, али се добија прелиминаран утисак да је некропола једновременна.⁵

в) СТРАТИГРАФИЈА

Стратиграфија која је констатована између стубаца и око њих је релативно једноставна. Може да се издвоји слој тамно сиве земље (слој I) који лежи на здравици (речни шљунак и песак). У кв. W/4 коте горње ивице слоја су: max. 43,80; min. 43,55 У кв. W/2 коте горње ивице слоја I су: max. 41,51; min. 40,15. Кота доње ивице слоја: max. 40,99 min. 39,75.

На профилима су констатоване јаме и укопи који нису увек могли да буду примећени у основи. Већина откривених јама је без покретног материјала, али у неколико јама је нађено нешто фрагмената керамике и костију. Посебно издвајамо велики укуп с јужне стране ступца 4 (кв. V/4 W/4) који

⁴ Напомињемо да је узет малтер за анализе с различитих места стубаца. Оне ће бити публиковане у монографији.

⁵ Скелети су сачувани за антрополошку анализу.

је могао да настане и пуњењем међупростора између прилазне рампе и порталног стуба. Овде могу да се констатују два слоја који се доста тешко разликују међу собом јер је земља врло сличног састава. Горњи слој укопа садржи претежно средњовековну керамику (оквирно од краја XII до XV века), а доњи слој има керамику касне антике и ране Византије.

Осим овог великог укопа у кв. W/2 уз стубац 1 с његове јужне стране констатован је укоп ширине око 1,2 m. У њему је иста врста земље као и у слоју I. Нађено је мало уломака опека, неколико фрагмената керамике и животињских костију.

У кв. V/3 у југоисточном делу квадрата констатован је такође укоп дужине 3,8 m и ширине 1,2 m. Релативна дубина укопа износи 1,3—1,5 m. Слој у укопу је иста тамно сива земља као и код слоја. I. Нађена је велика количина животињских костију и мало керамике.

Сва керамика која је откривена у два укопа припада оквирно средњем веку.⁶

Што се тиче материјала који би припадао времену грађења моста, до његовог рушења није нађено ништа, а исто тако нису откривени већи и бројнији остаци грађевинског материјала који би прецизније говорио о проблему постојања лукова.

III. КАСТРУМ

а) ПОЛОЖАЈ, ИСТРАЖИВАЊЕ, ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Каструм који би припадао времену грађења моста, налази се низводно од моста, на платоу који доминира овим делом дунавске обале. Са северне стране, испред каструма, налази се велика и стрма падина према Дунаву. Ка западу терен се од бедема спушта у малу удолину која се, опет према западу, пење ка другој доминантној тачки изнад моста на којој би требало да се налази претпостављени други каструм⁷. С јужне и источне стране је равница, али се у конфигурацији терена назире јарци који су опасивали каструм.

Како је раније напоменуто, претпостављена симетрија с Дробетом диктирала је план истраживања. Главни радови су били усмерени на центар северног бедема да би се утврдило да ли се овде налази porta praetoria.

⁶ Даља, прецизнија обрада овог материјала даће сигурније хронолошке оквире.

⁷ Овогодишњим ископавањима није обухваћен други каструм. Конфигурација терена и керамика која се налази на површини индицирају постојање неке архитектуре. Према причању власника имања на овом терену, они су открили зидове и вадили грађевински материјал.

Она је заиста и откривена у квадратима L/7 и M/7.

Други део истраживања је био усмерен на откривање porta principalis sinistra, односно евентуално porta praetoria с ове стране, уколико би претпоставка о симетричности с Дробетом била погрешна. Пошло се од већ раније откривене куле, коју су мештани ископали тражећи злато. Тиме су, нажалост, изгубљени драгоцени стратиграфски подаци за ову кулу. Ископавања током овогодишње кампање су заиста потврдила хипотезу о porta principalis sinistra и она је током кампање потпуно испитана.

Посебна пажња је обрађена и на северо-западни угао каструма, да се он прецизно испита, чиме се добија могућност приближног израчунавања димензија каструма. Угао је откривен, али у страховито лошем стању. Може да се констатује скретање бедема, али од унутрашње куле није практично ништа остало, осим сасвим малих остатака темеља.

Ипак су и ови остаци значајни јер је добијена могућност израчунавања димензија. Полазећи од тога да се porta praetoria налази на средини северног бедема, а porta principalis sinistra на првој трећини западног бедема, димензије би за сада износиле: северна страна 112 m, западна страна 120 m. На основу плана може да се закључи да је каструм био помало асиметричан, тако да је могуће да су остале две стране мало другачијих димензија.

Оно што је битно да се истакне је да су истраживања и северозападног угла и portae praetoriae показала да не постоје никакве касније доградње или преградње на бедему већ је остао у онаком стању како је првобитно био замишљен. За сада није утврђено да ли постоји фаза која би била ранија од откриреног каменог утврђења.

Карактеристичан је начин градње бедема. Терен на коме је каструм подигнут је пешчани брег и подлога је веома нестабилна. Због тога су бедеми подигнути на дрвеним шиповима чији су трагови констатовани у темељним зидовима северног бедема. Северозападни угао је био дубоко фундиран, знатно дубље него остали део северног бедема. Овде је употребљена иста техника градње као и код темеља стубова моста, тако што су у претходно ископан ров за темељ постављене дрвене талпе као шалунг, а затим је овај простор испуњен ситнијим ломљеним каменом који је уливен у кречни малтер (opus cementicium). Овакав исти начин фундирања и зидања употребљен је и у темељу кула portae principalis sinistrae.

Од велике важности је откривање малтерне подлоге (тањи слој кречног малтера који је служио као подлога за калдрму или насип) на неколико места. Пре свега, као подлога за под у источној кули portae praetoriae,

затим у пропугнакулуму *portae principalis sinistrae*. Ова иста подлога се налази и целом дужином унутрашње стране бедема, где је служила по свој прилици као подлога земљаног насипа (*agger*) уз камени бедем с његове унутрашње стране. Овај насип, који је служио као шетна стаза, видљив је у профилу. Део малтерне подлоге откривен је и уз спољну страну северног зида источне куле *portae praetoriae*. Сви ови налази дају нам могућност да утврдимо оригинално античко тло, односно крај темељне зоне и почетка надземног дела бедема (од кога практично за сада готово нема остатака). Као још један сигуран репер за коју тла у антици је и део очуване калдрме у пропугнакулуму *portae praetoriae*.

б) СЕВЕРНИ БЕДЕМ (сл. 9)

Током овогодишње кампање бедем је откривен у укупној дужини од 60 m. Поједини делови бедема су остављени неистражени ради каснијих ревизионих радова, како би се неки проблеми у вези с бедемом посебно третирали и јасније осветлили и испитали. Осим већ поменутих остатака северозападне угаоне куле и *porta praetoria*, откривен је и део средишње куле између *porta praetoria* и североисточног угла. Кула није у потпуности истражена, али колико сада може да се закључи, ради се о четвртастој унутрашњој кули. Њен северни зид незнатно излази из равни зидног платна.

Сачувани су само темељни делови северног бедема. Темelj је био грађен од крупнијег ломљеног камена и речних облутака уливених у кречни малтер. Ширина темеља износи 1,5 m. Изнад темељне зоне бедем је грађен од правилно обрађених, већих, блокова камена. Поједини квадери су нађени на источној кули *porta praetoria*, а и дислоцирани, испред бедема и на северној падини испред каструма. Не може да се утврди да ли је бедем био рађен по систему два паралелна реда блокова између којих је уливана маса трпанца, или само од блокова. Према кули *portae praetoriae* могуће је да су употребљена оба начина.

Непосредно уз скретање бедема на северозападном углу бедем је био прекинут каналом. Канал је са страна правилно обзидан опекама и дно му је било поплочано опекама. Ширина канала је 0,50 m, висина 0,80 m. Канал је грађен у исто време кад и бедем.

Читав северни бедем је претрпео катастрофално оштећење накнадним вађењем камена. Ровови настали вађењем камена и испуњени тамно сивом земљом и ситнијим шуптом видљиви су и у основи и на профилима. Нарочито тешка оштећења претрпела је западна кула *portae praetoriae* од које су сачу-

вани само мањи делови јужног и западног зида, тако да не могу да се дају њене праве димензије (осим прихватања димензија источне куле). У самом рову насталом вађењем зида код ове куле откривен је гроб који вероватно припада средњем веку⁸. Ово би говорило о томе да већ у средњем веку зид није постојао. Могуће је да је бедем вађен у току ранијег средњег века, или чак у време касне антике или ране Византије (јер за средњовековне куће није употребљаван камен у већим количинама). Да је бедем био рано напуштен говори ситуација на северозападном углу каструма где је констатовано да слој песка прелази преко темеља бедема, а изнад овог слоја су констатовани мањи трагови касне антике. Могуће је да је већ током трећег века каструм до те мере пропао и запустео да није било сврхе да се он поправља. Тиме би се можда и објаснила констатација да каструм није дограђиван. Томе је свакако могао да допринесе и мало пре споменути нестабилан терен. Будућа истраживања у унутрашњости каструма и осталих бедема, као и претпостављеног другог каструма, бациће свакако више светлости на овај важан проблем.

Porta praetoria: (сл. 10) како је већ више пута напоменуто, капију су сачињавале две четвртасте куле које су биле с унутрашње стране бедема. Оне су сасвим незнатно, као и средишна кула, излазиле из равни платна зида. Куле нису биле великих димензија и унутрашњост боље очуване, источне куле, износи 2,25 m². (сл. 11—12). На угловима куле, према отвору капије, налазе се два зуба који су вероватно постојали и на западној кули и они ограничавају простор пропугнакулума⁹. У пропугнакулуму није се налазио средишни зид (*spina*) који често дели пропугнакулум на два дела. Пропугнакулум је био калдрмисан крупнијим облучима и ломљеним каменом и калдрма је очувана делимично уз источну кулу. На делу очуване калдрме налази се део малог канала који је сакупљао воду из капије (сл. 13).

Током ископавања, у близини капије, са спољне стране бедема, откривена су два лепо отесана блока камена троугластог пресека који су на горњој, ужој страни, имали усеке по средини. Може да се претпостави да су они били постављени као праг капије, а да су усеци служили за пролаз трачница кола.¹⁰

⁸ Гроб је без прилога и за сада нема могућности прецизнијег датовања.

⁹ Овакав тип капије добро је познат из аукселијарних логора. Као добро датован пример, који би временски ишао с Pontesом је капија у Gelligaer-у, Британији, која се датује између 103. и 106. године: T. Bechert, *Römische Legertore und ihre Bauinschriften*, BJ, 171, 1971, 237, sl. 6,6.

¹⁰ Аналогију налазимо на *porta praetoria* у кастелу Housesteads на Хадријановом зиду у Британији. Вид. J. Collingwood Bruce, *Handbook to Roman Wall*, 11th ed., 1957, 125.

Испред остатака калдрме, на знатно нижој коти, налази се већи канал који излази доста далеко изван каструма према Дунаву и који стоји у оси капије. Добија се утисак да је он нешто ранији од калдрме и да је његова употреба престала када је постављен овај слој калдрме. Испод калдрме се назиру слојеви који су вероватно ранији од ње. Ово остаје као проблем који треба накондним ископавањем да се разреши. Уколико би се показало као тачно да постоји хронолошка разлика између великог канала и калдрме, добили бисмо две међу-фазе у хронологији каструма. Стратиграфска ситуација иза капије је уопште веома компликована и током следеће кампање посебна пажња ће се поклонити овом делу. И на овом профилу се уочавају слојеви који су знатно испод нивоа калдрме у пропугнакулуму.

У унутрашњости каструма, у угловима између кула капије и бедема, сачувана је малтерна подница на којој се налазио дебео слој жуте пескуше. Овај слој свакако припада малопре поменутој бедемској шкарпи (*agger-u*) у унутрашњости каструма, а ово би показивало да су и куле биле делом обухваћене шкарпом.¹¹ Нажалост, због вађења зида, више није могуће да се установи прецизна веза између зида и шкарпе.

с) ЗАПАДНА КАПИЈА (сл. 14—16)

На првој трећини западног бедема од северозападног угла откривена је у потпуности *porta principalis sinistra*. Капија је била фланкирана с две четвртасте куле, као и *porta praetoria*. О самом фундирању је било речи горе, али бисмо овде додали да је начин зидања нешто мало другачији него код *porta praetoria*. Док је код *portae praetoriae* употребљен крупнији ломљен камен и облук, код *portae principalis sinistrae* је употребљен камен знатно мање гранулације који је уливан у малтер. Овде је по свој прилици била употребљена техника набијања. Тиме је добијена много компактнија маса (слична данашњем бетону) него што је то код *portae praetoriae*. Можда је и ово разлог што је *porta principalis sinistra* знатно боље очувана. Куле су у унутрашњости димензија: северна 2×2 m, јужна 2×2 m. Обе куле су биле међусобно повезане зидом на источним унутрашњим угловима. У једном тренутку тај зид је негиран, делимично срушен, тако да се само види у једном реду темеља и на бочним странама кула. Преко остатака зида је

¹¹ Упор. на пример сличан у кастелу *Künzing*, где је дата реконструкција углаоне куле и шкарпе и источна капија из 3. периода: H. Schönberger, *Römerkastell Künzing, Grabung 1962, Saalburg Jahrbuch, XXI, 1963/64, 66, са. 6; 76, са. 13.*

била набијена жута пескуша. Још један елемент битно разликује две откривене капије. Код *porta principalis sinistra* констатована су два паралелна бедемска зида са северне стране северне куле и с јужне стране јужне куле. Зидови су веома порушени, тако да код северне куле можемо да видимо само остатке на бочној страни куле, док су код јужне нешто боље сачувани. Пажљивим прегледом споја бедема и кула констатовано је да су они грађени у исто време. Између ова два бедемска зида је била набијена жута пескуша. За сада можемо да претпоставимо да су то биле шетне стазе или рампе код улаза у кулу и да су на овој страни преузели функцију земљане шкарпе каква је констатована на северном бедему. У овом тренутку је немогуће рећи да ли се двојни бедем продужава дуж читавог западног бедема.¹²

Јужна кула, на предњем, западном углу у капији, има истурен зубац који би с унутрашњим зидом чинио пропугнакулум, али на северној кули такав зубац, или бар његов отисак, није констатован. Код зупца на јужној кули примећена је каснија доградња, односно проширење тог зупца, и сужавање капије.

Још једна карактеристика раздваја капије. Док је *porta praetoria* практично у равни зидног платна, *porta principalis sinistra* доста излази из равни бедема. На први поглед ово би говорило о две временски развојене грађевинске фазе¹³. Међутим, можда може да се да и друго објашњење, поготову што је начин градње западне капије практично исти као и код моста, а и северозападног угла који је сигурно истовремен са *porta praetoria*.

д) ВЕЗА ЗАПАДНЕ КАПИЈЕ И ТРАЈАНОВОГ МОСТА

У средини капије откривена је малтерна подница, доста оштећена, али која даје сигуран ниво и коту пода капије. Подница је фундирана на слоју ситног, набијеног шута од ломљених опека који стоји на слоју жуте пескуше. Заглачавањем основе на местима где је подница била оштећена, и каснијим скидањем дела поднице, констатоване су

¹² Сличан начин градње двојних бедема код куле капије налази се на северозападној капији у Виндобони: T. Bechert, loc. cit., 233, sl. 8. Овде су зидови и кула датовани у Трајаново време.

¹³ Доста сличан план овој капији налази се у легионарском каструму *Brigetio*: Bechert, loc. cit., 234 и д. sl. 9. Прва фаза градње би, према једном натпису, припадала почетку Хадријанове владе. Међутим, систем избацивања кула изван зидног платна ишао би у касније време и могло би да се датује у време Марка Аурелија. Ипак, како закључује Bechert, ситуација није сасвим јасна, но у принципу и ова капија припада веспазијанско-трајановској типологији градских капија.

јаме за дрвене шипове различитих пречника, али просечно величине око 10 см. Подлога поднице је практично стајала на тим шиповима (сл. 17—18). У први мах се помислило на остатке неког ранијег земљано-дрвеног каструма, али с обзиром на то да повезивање шипова у неку логичну целину не даје обресе кула или капије, пошло се другој идеји. Треба напоменути да се они налазе целом ширином капије. Ови шипови су нађени и знатно изван пропугнакулума, у правцу јарка који је опасивао каструм са западне стране. Јарак није био прекинут у правцу капије, како је то уобичајено код римских каструма. Највероватније је да су шипови постављени због нестабилног терена као подлога за калдрму у капији, али исто тако и као подлога за мост, јер је то био једини начин да се пређе преко јарка када се изађе из капије, пошто је јарак овде доста близу. За постојање моста с ове стране говори још један податак, а то је постојање темеља платформе уз западну страну јужне куле (сл. 19). Платформа је била рађена од масивних блокова и накнадно је призидана уз кулу. Уз другу кулу слична платформа није откривена, али је могуће да је она уништена. Према профилу темеља платформе види се да је и она била фундирана на истим шиповима који су откривени у капији. Управно на постојећу платформу, а у оси капије, налази се ред дислоцираних већих квадера који су могли да чине подлогу ка западу. Цела ова конструкција, која знатно излази изван равни капије, могла је да служи као подлога за мост који је прелазио преко јарка и од кога се продужавао пут који је водио према великом мосту. Ипак морамо да признамо да је ово мишљење још увек хипотетично и да се можда ради о некој каснијој фази преградње капије.

Као још један елемент пролаза кроз капију, помињемо и налаз међу дислоцираним квадерима — два већа блока, мало профилисана, који се спајају и који по средини имају трагове колотечине. Није искључено да су ова два квадера служила као праг *porta principalis sinistra*.

Како смо видели, питање везе каструма с Трајановим мостом још увек остаје отворено. Може да се претпостави да је каструм био везан и кроз *porta decumana*, али нам ипак изгледа вероватнија претпоставка да је веза ишла кроз *porta principalis sinistra* јер је знатно ближа мосту, те би и било логично да је овде постављен мост преко јарка.

Што се тиче самог јарка са западне стране, он је доста неправилног облика, у делу код капије има потпуно изглед римске *fossa fastigata*, код које су обе стране косе (сл. 20). Но према Дунаву он доста кривуда, шири се, тако да пре личи на мало боље уређено корито неког потока. У том случају крај

јарка улазио би директно у Дунав и могуће је да је вода делимично улазила у њега и да је био делимично коришћен за пристајање чамаца или чак мањих бродова. Управно на његовој источној ивици завршава се платформа (о којој ће бити више речи) која је могла да врши функцију пристаништа.

С друге стране фосе нису констатовани никакви трагови моста пошто су слојеви до те мере поремећени средњовековним укопима да није било могуће да се установи оригинална античка нивелета.

Ради јасније везе каструма и моста, и због откривања трасе пута који је водио на мост (чиме би се ако је траса постављена под углом добила и прецизна висина самог Трајановог моста) постављене су у оси моста две сонде на већем размаку једне од друге и једна дугачка сонда од *porta principalis sinistra* према западу, односно другом брегу на коме би требало да се налази претпостављени мали каструм. Нажалост, нису добијени никакви сигурни подаци о траси пута. На правцу осе и нешто лево и десно од ње откривени су, дислоцирани, већи облаци, крупнији ломљени камен и мањи квадери, што би све могло да индицира антички пут. Испод камења, местимично се налази слој зеленкастог добро набијеног песка који је могао да служи као подлога пута. Али ови остаци су исувише мали и несигурни да би их прогласили за антички пут. Они исто тако могу да буду подлога некој средњовековној грађевини јер је около нађено доста јама и подлога од запечене земље који припадају средњем веку. Једини антички налаз који је нађен непосредно уз камење је већи бронзани жижак с три пламеника, који свакако припада раном царству (I в.).

Према томе, за будућа истраживања остаје као императив даље тражење остатака античког прилаза на мост и утврђивање сигурније везе каструма и Трајановог моста.

е) СТРАТИГРАФИЈА С УНУТРАШЊЕ СТРАНЕ БЕДЕМА (сл. 21)

О стратиграфији с унутрашње стране бедема нећемо овом приликом да много расправљамо пошто је она доста јасна, осим у кв. L-7 и M-7, који се непосредно иза *portae praetoriae*. Ситуација је у овим квадратима изузетно компликована и не може да буде разрешена само овим малим ископавањем већ њој мора да се поклати посебна пажња. Код стратиграфије ових квадрата је карактеристично да се налази веома много слојева шута (без покретног материјала), и то на празном простору *via praetoria*. Ови слојеви делују као неколико нивоа нивелисања терена шупом од порушених зграда. Управно ово је веома чудно, јер смо засада констатовали да на бедемима нема каснијих пре-

градњи. Због тога тек каснија ископавања могу да дају одговор на ово питање.

У осталим квадратима стратиграфија је веома једноставна. У кв. К-7 први слој испод хумуса је сива земља с касноантичким и рановизантијским материјалом, а у кв. I-7 и J-7 испод хумуса се налази слој са средњовековним материјалом. И касноантички и рановизантијски слој и слој средњег века леже на тамно-жутој пескуши која је била насип — *agger* с унутрашње стране северног бедема. Овај насип лежи на малтерној подници која се протеже целом дужином северног бедема. Малтерна подница лежи на жутој пескуши и она је првобитна нивелета каменог каструма. Слој насипа је јединствен, осим каснијих укопа у касној антици и средњем веку, па и овај податак може да иде у прилог мишљењу да на северном бедему није било неких значајних преправки.

IV. СЕВЕРНА ПАДИНА ИСПРЕД КАСТРУМА

а) ИСТРАЖИВАЊЕ, ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Најугроженији део од нове хидроелектране је, поред моста, свакако северна падина изван каструма. Због тога је током овогодишње кампање њој поклоњена велика пажња.

Да би се добио основни увид у стратиграфску ситуацију отворен је и низ сонди од данашње обале Дунава према унутрашњости. Сонде су биле уклопљене у постављену квадратну мрежу, односно отворане су источне половине квадрата (квадранти В и D). Према откривеној ситуацији може да се види да је ивица воде и у антици и средњем веку била на нивоу садашњег средњег водостаја Дунава (тј. тренутка док брана не почне да испушта воду). У овим првим сондама су констатовани: крај западног јарка и његова утока у Дунав — платформа од облутака уливених у малтер, подови и пећи средњовековних кућа, каснија некропола која је делом насела на поменуте подове и једна касноантичка зидана гробница. На основу ових резултата одлучено је да се једним ширим фронтом крене од обале Дунава према северном бедему каструма. За то су одабране линије централних квадрата на падини, J, K и L, који су ишли и према претпостављеној *porta praetoria* (сл. 22—24). Ситуација се поновила као и у претходним сондама, осим што је средњовековна некропола констатована уз северни бедем од *rotae praetoriae* на исток, с изузетком једног гроба који је био укопан у камену платформу у кв. L/4.

Општа карактеристика стратиграфије би била следећа: констатована су два средњове-

ковна слоја и четири античка. Ови антички слојеви, који су затворени, припадају раном царству. Међутим, у материјалу средњовековних слојева може да се констатује већа количина касноантичког и рановизантијског материјала. Велики пад терена од југа према северу условио је знатну ерозију материјала, тако да се често изнад средњовековних слојева и у њима налази касноантички или рановизантијски материјал. Према томе, овде нема чистих касноантичких и рановизантијских слојева, као што се, *vice versa*, не може говорити о чистим средњовековним слојевима.

За средњи век су поред кућа везане и отпадне јаме. Како су оне пролазиле кроз античке слојеве, у њима се налази и антички материјал. Ипак, оне за сада могу да пруже најсигурније хронолошке оквире за средњовековни материјал.

Стратиграфија слојева који би припадали раном царству допушта да се издвоје три фазе у развоју северне падине.

б) ПРВА РИМСКА ФАЗА

Као најранију фазу могли смо да издвојимо већ више пута поменућу платформу (уп. сл. 8) Она је грађена од дебљег слоја облутака уливених у малтер. Протеже се дуж читаве Западне половине падине, али није са сигурношћу констатована у линији квадрата J, иако постоји невелика облутака, но који нису везани малтером. Платформа дубоко залази у падину према југу и свуда има исту нивелету. Преко ње прелази дебео слој пескуше (слој А), као и остали ранонарски слојеви. Изнад ње је констатован и јарак са северне стране каструма.

Платформа је делимично током антике била отворена, о чему говоре остаци хипокауста у св. L/3 и 4, а на њој су се налазили и подови средњовековних кућа на обали Дунава.

У кв K/5 је констатовано да постоји према југу мала денивелација, тако да је створен степеник који је могао да служи као мали држач каснијег насипа.

Питање постојања ове платформе је доста дуго остало отворено. Поготову што није одмах било јасно како је могуће да тако дебео слој пескуше (слој А), у коју су практично укопани сви остали елементи стратиграфије, прелази преко пажљиво обрађене површине. На крају се дошло до хипотезе да је ова платформа могла једино да служи као радна површина и нека врста магацина при грађењу моста. Огромна количина материјала: опеке, камен, дрво, креч (који су употребљени при градњи) — морали су да имају негде своје складиште и место на коме су обрађивани за финалну употребу. Најло-

гичније је било да се оно направи уз обалу Дунава јер је његов ток могао да служи као погодан пут довожења већине тог материјала. Према томе, било је неопходно да се створи широк простор на коме би се организација посла слободно одвијала.

Но ово намеће и питање постојања старијег каструма на месту новоподигнутог у Трајаново време. Како смо нагласили, остаци ранијег каструма још нису констатовани са сигурношћу, осим евентуално једног слоја паљевине уз источни зид јужне куле *porta principalis sinistra*, који је на нивелети краја темеља куле. Приликом ископавања на самој платформи испод слоја пескуше није пронађен никакав материјал који би директно припадао времену градње моста. Један слој (слој D) у кв. L/4 у материјалу има елементе краја I. и почетка II. века, али он овде лежи на слоју A тако да је ипак каснији од саме платформе.

У овом тренутку нисмо могли да нађемо аналогију платформи у римским каструмима.¹⁴

с) ДРУГА РИМСКА ФАЗА

Даља историја северне падине наставља се грабењем каменог каструма који је свакако из Трајановог периода (уп. сл. 8). Изгледа логично (и за сада једино објашњење да је првобитна платформа делимично негирана и да је преко ње насута велика шкарпа (жута пескуша — слој A) од материјала ископаног при градњи темеља новог утврђења и доведеног са стране. Вероватно да је део платформе и даље остао у употреби (као пристаниште?).

У тако насталу шкарпу укопан је поминути канал А—А који је ишао из каструма кроз *porta praetoria*. Канал се наглим падом завршавао у кв. L/5.

У профилу кв. K/5 — J/5 (сл. 24) констатован је јарак (права *fossa fastigata*) типичан за римске каструме¹⁵. Мања сонда, постављена у кв. J/5 сасвим сигурно је показала да се ради о јарку (сл. 25)¹⁶. У њему није

¹⁴ Није искључено да је слична платформа постојала и испод каструма у Дробети. Приликом старих ископавања у Дробети су пронађени делови пристаништа, али се ништа не говори о постојању платформе. Cf. D. Tudor — M. Davidescu, *Portul roman de la Drobeta, Drobeta II*, 1976, 40 и д.

¹⁵ Упор. на пример J. Collingwood Bruce, *op cit.*, 15; 30; 158, на Хадријановом зиду у Британији, Cf. W. Jons — H. Lischewski, *Das Kastell Gross Gerau, Saal, Jahrb. XXII*, 1965, 31, сл. 3; 35, сл. 4. H. Schönberger, *Das frühkaiserzeitliche Römerlager in Rödgen, Watteraurer Geschichtsblätter*, 17, 1968, T. 2. За *fossa fastigata* bug. A. v. Domaszewski, *Hygini Grammatici Liber de Munitioibus Castrorum*, Leipzig, 1887, cap. 49.

¹⁶ Јарак није могао да буде констатован у кв. K/5 зато што је под дејством киша нестабилна пескуша изазвала рушење великог дела профила у кв.

нађен никакав покретни материјал. Дно му је било делимично испуњено компактном сивом земљом (муљ), а изнад ње тамном сивом растреситом земљом (сл. 26). Још не може да се установи да ли *fossa* припада времену градње каменог каструма или је нешто каснија. Даља истраживања ће бити концентрисана на праћење јарка на западној половини падине.

д) ТРЕЋА РИМСКА ФАЗА

Трећа фаза у овом тренутку није окарактерисана грабењем остацима, већ је условно тако опредељена због стратиграфије која се појављује у кв. L/4 и L/5.

Већ је речено да се као најдоњи слој у кв. L/4 јавља слој D — сива земља, растресита, с доста шута од опека, тегула и имбрекса и доста фрагмената керамике. У овом слоју су откривени и печати на опекама. Соф. II *Hispanorum* и *Leg. V Macedonicae*.

Изнад слоја D у кв. L/4 налази се слој C, слој интензивне гаражи, без шута и покретног материјала, и он сасвим сигурно и јасно дели слој D од слоја изнад њега, тако да је слој D потпуно затворена целина. Изнад слоја C налази се ниво „h” који је уствари слој интензивно запечене земље с мањим прослојима гаражи, али који не деле ниво „h” у више слојева (уп. сл. 22—23). У нивоу „h” нађено је шута од опека, доста керамике и другог покретног материјала. Овај ниво је констатован и у кв. L/5 (ниво „v”) и ископавања су у овом квадрату заустављена на овом нивоу.

И у кв. L/4 и у кв. L/5 изнад нивоа „h” и „v” констатован је слој B — тамно мрка, растресита земља помешана с мањим фрагментима запечене земље, гаражи и шута од опека и малтера, али који се битно разликују од нивоа „h—v”. Овај слој је такође богат материјалом. Међутим, он не може у потпуности да се сматра као затворен, јер на њега належу и у њега су укопавани објекти касно античког, рановизантијског и средњовековног слоја. Ипак може доста сигурно да се издвоји ранији материјал. Врло је битна чињеница да се ниво „v” у кв. L/5 налази изнад самог краја канала А—А, док га слој B практично потпуно покрива и налази се као пуњење у самом каналу. Према томе, слојеви D, C и ниво „h—v” су једна међуфаза после градње каструма, док слој B практично представља нову фазу када је негиран канал А—А. Ово можда стоји у вези с поменутом могућом фазом у пропугнакулуму *porta praetoria* (ниво калдрме). У овом

K/4 и K/5. Један део је констатован на профилу K/5 L/5, али ни овде није могао да се ухвати крај због новог обрушавања.

тренутку не можемо ништа прецизније да кажемо.

Што се тиче нивоа „h—v” са слојем С, који апроксимативно може да се датује у II век, није искључено да је он чинио препреку у слободном простору између крајева јарка испред porta praetoria, начињену од набијене земље и палисада који су у једном тренутку изгорели и запекли слој. Ова препрека је могла, хипотетично за сада, да се постави у време ратова. М. Аурелија. Али није искључено ни да се ради о логорском ћубришту, повремено паљеном, но у том случају није сасвим разумљиво да је оно бацамо испред главне капије.

е) СРЕДЊИ ВЕК (уп. сл. 22—24)

У већини ископаних сонди и квадрата констатовани су трагови средњовековних кућа. То су углавном подови од запечене земље и потковичасте пећи грађене од већих ломљених камена.

У овом тренутку задржаћемо се на два објекта, две куће, од којих је једна откривена у кв. L/3, а друга у кв. L/5 и обе припадају слоју II.

Куће су грађене на приближно сличан начин. Биле су четвртасте, полуукопане у земљу. Зидови су од дрвених греда, чији су остаци нађени током ископавања. На угловима су имале вертикално побијене стубове. У кв. L/3 нађене су у средини куће јаме за стубове. Јаме су биле шире од стубова, тако да су стубови били ојачани побијањем око њих ломљених опека. Нађене су две јаме у линији и оне би индицирале кров на четири воде. Кровна конструкција је била начињена од дрвених греда, чији су угљенисани остаци нађени на поду. Греде кровне конструкције су нађене и у кући у кв. L/5, но овде нису откривени елементи који би говорили како је кров био постављен.

Подови су били од набијене земље. Обе куће су страдале у пожару, о чему говоре запечени подови и угљенисане греде.

У кући у кв. L/3 (сл. 27) у средини се налазила пећ од камена док је друга пећ била постављена паралелно с овом више према северу и уз њу је нађена фрагментована здела *in situ*. Трећа пећ знатно мања, откривена је близу западног профила квадрата. Све три припадају истом типу потковичастих пећи, грађених од ломљеног камена.

У кући у кв. L/5 (сл. 28) огњиште се налазило у југоисточном углу куће. Код пећи су нађена два цела лонца *in situ*, а два друга, исто тако цела лонца, нађена су непосредно уз кућу са спољне стране. И ова пећ припада истом типу као и претходна. Према аналогијама с румунским и бугарским материјалом лонци би припадали XI веку.

Не улазећи овде у нека детаљна разматрања, напоменућемо само да по типу и куће и пећи одговарају онима нађеним у Диногецији¹⁷. Датум кућа у Диногецији с почетка XI до друге половине XII века одговарао би генерално и кућама откривеним на Pontesu.

f) СТРАТИГРАФИЈА СРЕДЊЕГ ВЕКА (уп. сл. 22—24)

Речено је да су констатована два слоја која би по материјалу припадала средњем веку.

Слој I — тамно сива, скоро црна земља налази се непосредно испод танког слоја хумуса. Земља је помешана с мало античког шута од опека и камена. Овај слој се појављује у свим ископаним квадратима и одговора слоју I констатованом око моста и у сондама са западне стране каструма.

У слоју је нађена, због пада терена, средњовековна керамика помешана с касно античком и рановизантијском и то често изнад средњовековне керамике. За овај слој су карактеристичне јаме за отпатке које су из овог слоја укопаване у раније слојеве (слој II и A). Већина јама припада времену XII века, али има елемената у неким од њих који говоре о каснијем животу, током XIII до XV века на овом простору. Поједине касније јаме — укопи су ишли већ од нашег нивоа терена (кв. L/7 јама 32).

У овај слој па све до слоја A укопана је око северног бедема некропола. Грбови су слободно укопани у земљу, без трагова сандука. Оријентисани су исток (ноге) — запад (глава) с девијацијама и постављени су у редове. Поред скелета није откривен никакав инвентар, тако да је њихово прецизније хронолошко одређење за сада немогуће¹⁸.

Слој II: карактеристика слоја је тамно мрка земља помешана са шупом од опека и камена. Доста тешко се разликује од слоја I, а због пада терена долазило је до мешања материјала. Кроз овај слој су укопаване јаме из слоја I (карактеристична је у том погледу јама 4' у кв. L/4 која је прошла кроз запечени под раније куће) и некропола, тако да је слој II и тиме местимично доста поремећен. Слој се завршава на нивоима запечене земље и каменних пећи које индицирају стамбене објекте, али су они оштећени укопима слоја I. У погледу издвајања слоја II од слоја I најјаснија је ситуација у кв. S/3, где је слој запечене земље издвојио ова два слоја.

¹⁷ Gh. Stefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia I*, 1967, 28—50.

¹⁸ Скелети су сачувани за антрополошку анализу.

Налази керамике су доста бројни, али и овде је средњовековна керамика (која се разликује битно од керамике слоја I) помешана с античком керамиком (раноцарском и касно античком).

V. ЗАКЉУЧАК

Посматрајући у целини кампању 1979. године, можемо да констатујемо да су основни проблеми, постављени пре ископавања и који су били саставни део плана рада, покренути и делимично решени:

1. Детаљно су испитани остаци Трајановог моста и њихово истраживање је знатно допунило податке које смо до сада имали, посебно оне који су добијени ископавањима на румунској страни. Добијени су далеко прецизнији изгледи самих стубова и њихових темеља, као и димензије и растојања између стубова.

2. Утврђени су основни пунктови каструма низводно од моста: *porta praetoria*, *porta principalis sinistra* и северозападни угао. На овај начин су добијене прелиминарно димензије каструма: 112×120 m и могућност сагледавања унутрашње архитектуре каструма. Својом поставком каструм *Pontes* у потпуности одговара Трајановој фази каструма *Drobeta*.

3. Анализа архитектуре каструма показује да није било каснијих преградњи, бар на ис-

копаном делу, и да архитектура припада Трајановом периоду, приближно истом времену када је грађен мост.

4. Ископавања изван каструма показала су постојање западног и северног одбрамбеног рова и дала су три затворена античка слоја, који могу да се датују генерално од средине I до средине III века. Исто тако ова ископавања су открила постојање камене платформе која је изгледа претходила изградњи каменог каструма и која је служила као „радна површина“ током грађења моста.

5. Изван каструма су ископавана и два средњовековна слоја насеља, која прате некрополе. Чини нам се да је ово био значајан пункт у средњем веку (од X до XV века).

Током кампање 1979. године није са сигурношћу утврђен пут који је водио на мост, нити су сондирани бедеми малог каструма узводно од моста. Ово остаје као битан проблем за даља ископавања. Исто тако, даљим ископавањима ће се допунити стратиграфија античких слојева на северној падини испред каструма, како би се добила целина слојева B—D и нивоа h, v. То је и разлог што у овом извештају није обрађен покретан материјал, већ предвиђамо да целокупни покретни материјал (и антички и средњовековни) дамо у сажетом облику у следећем извештају.

Свакако да ће нова кампања допунити и податке о средњовековним насељима и некрополама на овом локалитету.

LE PONT DE TRAJAN ET LE CASTELLUM PONTES

RAPPORT PRELIMINAIRE POUR L'ANNEE 1979

I. INTRODUCTION

C'est pour la première fois en 1979, que des fouilles à grande échelle ont été entreprises à Kostol, à 5 kilomètres en aval de Kladovo, dans deux sites romains de haute importance: au Pont de Trajan, oeuvre d'Apollodore de Damas, construit en 103—105 de n.è. et dans le castellum de Pontes (Transdrobeta) défendant le pont sur la rive droite du Danube.

Précisons dès l'abord que ces deux objectifs, le pont et le fortin, représentent du point de vue stratégique et militaire une unité insoluble, à laquelle se joint du reste aussi le camp de Drobeta (Theodora) sur la rive gauche à Turnu Severin. C'est de ce point de vue que le pont et le castellum ont été considérés lors de l'élaboration du plan de recherches avenir.

Les fouilles de 1979 ont été amorcées dans le cadre des fouilles et recherches de protection sur les monuments menacés par la construction du nouveau barrage „Đerdap” (Portes de Fer) II. Les moyens financiers nécessaires à l'entreprise ont été mis à disposition par l'hydrocentrale „Đerdap” et par la commune de Kladovo.¹

Avant d'aborder les résultats des recherches en 1979, il est de notre devoir, avant tout d'éclairer la topographie des lieux, telle, que celle-ci put être déterminée au cours des prospections entreprises avant le début des fouilles, ainsi que de mettre en valeur les données fournies par les auteurs de l'Antiquité ou ras-

semblées au cours des recherches antérieures qui toutefois, sur la rive yougoslave du Danube, n'ont jamais été rattachées jusqu'ici à des entreprises systématiques². Il existe toutefois sur ces problèmes une bibliographie assez importante manifestant plus d'une fois des points de vue et des interprétations différentes. Un aperçu de synthèse sur ce sujet a été récemment fourni par D. Tudor dans son étude sur les ponts romains du Bas-Danube.³

Au moment-même où les fouilles ont été commencées on pouvait voir sur la rive droite du Danube les restes de la pile culée du pont, en un état de conservation relativement satisfaisant. Celle-ci rattachait l'accès au pont à la partie surmontant le lit du fleuve. On distinguait en outre les restes de deux piles d'accès et du portail de la rive droite. Immédiatement en aval de ces ruines un large vallon vient rejoindre le cours du Danube. Sur son flanc gauche, au bord-même du vallon et dans l'axe de la pile culée se trouvait une zone de terrain où la végétation était sensiblement plus rare qu'aux alentours. Ceci indique indubitablement la direction de la voie d'accès au pont dont les restes ne pouvaient être observés en surface.

La vallon est flanqué des deux côtés par un plateau. Celui de droite, situé à l'Est du pont est plus étendu. La configuration du terrain indique toutefois sur les deux plateaux l'existence de restes d'anciennes fortifications.

¹ La campagne de fouilles de 1979 a été commencée le 16.6 et terminée le 5.9 de l'année. Les fouilles de Pontes sont dirigées par M. Garašanin, membre de l'Académie (Directeur des fouilles) avec la collaboration de M. Vasić et Lj. Popović. Ce dernier, pris par d'autres obligations a cédé sa place au cours de la campagne de 1979 à A. Stojković, conservateur en chef au Musée National de Beograd. Les plans et tous les relevés du Pont de Trajan ont été dressés par l'architecte M. Jeremić. L'équipe de travail était composée par: G. Tomić, conseiller au Musée National, I. Kuzmanović, M. Tomović, S. Bjekić, L. Ristanović, S. Umetić et P. Šerović archéologues. Les archéologues S. Nikolić, D. Šaula, V. Stanišić et V. Knežević étaient engagés à la documentation de matériaux mobiliers. La documentation technique a été dressée par S. Popović et V. Berežni et son élaboration définitive dirigée par M. Garašanin et M. Vasić.

² A Drobeta par contre les fouilles avaient déjà été entreprises au paravant. Elles ont démontré l'existence du castellum depuis l'époque de Trajan jusqu'à celle de Justinien, avec plusieurs interventions dans son plan de construction. Pour un aperçu d'ensemble: D. Tudor, *Oltenia Romana*, 3me éd., Bucarest 1968, 277 et suiv., fig. 74; 449 et suiv., fig. 137. Cf. R. Florescu, *Les phases de construction du castrum Drobeta* (Turnu Severin). Vortrage des 6. Internationalen Limes-Kongresses, B. J. 19, Beibl., 1967, 146 et suiv.

³ D. Tudor, *Les ponts romains du Bas-Danube*, Bucarest 1974, surtout 47 et suiv. (richement illustré). Nous ne nous rapportons ici aux travaux et publications de chercheurs contemporains que dans le cas où ceci est indispensable. Dans la plupart des cas nous renvoyons donc pour le moment le lecteur à l'ouvrage de Tudor, comportant une bibliographie suffisamment complète.

La fortification située sur le bord droit du vallon, en aval du pont, était assurément plus vaste. D'après les observations faites en surface ses dimensions se portaient à 112 m. × 120 m. À l'Est et au Sud la plateau est suivi par des dépressions de terrain indiquant l'existence de fossés. Par contre au Nord, en direction du Danube, des observations plus précises s'avèrent impossible en surface. Il est important de préciser qu'aux angles supposés de cette construction n'était visible aucune trace laissant admettre l'existence de tours en saillie. En outre dans la ligne du mur. Ouest, déplacée vers l'angle Nord-Ouest de la fortification, à un tiers environ de la longueur estimée du mur des chercheurs de trésor avaient effectué une fouille clandestine. C'est à cette occasion qu'une partie d'une tour intérieure, bien visible au moment du début de nos fouilles avait été mise à jour.

La fortification sur le plateau Ouest, en amont du pont est de dimensions plus modestes et paraît mesurer selon les observations faites en surface 50 × 30 m.

Les deux plateaux que nous venons de décrire étaient recouverts de déblais de construction et de tessons de céramique romaine et médiévale. Il est digne d'attention que les matériaux romains prévalaient sur le plateau Est.

Les observations que nous venons de citer au sujet du plateau Est sur la forme présumée du fortin et l'existence vraisemblable d'une porte sur un tiers de la longueur du mur Ouest, nous incitent à admettre à cet endroit l'existence d'un castellum de la haute époque impériale, avec praetentura dans la partie Nord. Il était possible d'admettre que par son type, nonobstant les différences dans les dimensions, celui-ci devait correspondre au camp de Drobeta, édifié à l'époque de Trajan. C'est également de ce fait qu'on devait s'attendre à l'existence de la porte prétorienne sur le côté du fortin orienté vers le Danube, soit à mi-longueur du mur Nord⁴. Ceci permettait de présumer l'identification du castellum sur le plateau Est au Castellum Pontes, contemporain du Pont de Trajan. Compte tenu de ces arguments les premières recherches sur le complexe des fortifications rattachées au Pont de Trajan furent donc entreprises en 1979 sur ce plateau.

Il est certes déplorable que les sources antiques les plus complètes relatives au Pont de Trajan — l'oeuvre de l'architecte Apollodore de Damas décrivant en détails le monument, et les commentaires de Trajan sur les Guerres de Dacie ne nous ont pas été conservées.⁵

Les données des auteurs dont nous disposons à ce sujet sont les textes de Dion Cassius (LXVIII, 13) de Procope (De aedificiis IV, 6) et du poète savant Tsetsès (Chiliades, v. 61—73 et surtout 86—94).

De l'ordre d'énumération des faits par Dion Cassius il ressort sans nul doute que le Pont a été construit après la fin de la première et avant le début de la seconde campagne de Dacie, soit entre 103 et 105. Selon cet auteur le pont en pierre (γέφυρα λιθίνη) aurait été construit à un endroit où le fleuve se retrécit, mais pour devenir de ce fait plus rapide et plus profond. Dion nous fournit également des informations sur les mesures des 20 piles édifiées dans le lit-même du fleuve. Leur largeur serait selon lui de 60 pieds (18—19 m.), la hauteur de 150 pieds (50 m.) à partir des fondations (πλὴν τῶν θεμελίων) et la distance entre les piles de 170 pieds (56.70 m.)⁶. Toujours selon lui le pont aurait été mis hors d'emploi dès l'époque d'Hadrien (118—138), question sur laquelle nous proposons de revenir dans cet exposé.

Dans sa description du Pont de Trajan, Procope se rapporte au texte malheureusement perdu d'Apollodore de Damas (De Aedif. IV, 6). À noter toutefois les données de cet auteur selon lesquelles la construction du pont serait contemporaine de celle des deux castella sur les deux rives du Danube et qu'il aurait existé une bifurcation du cours du fleuve à cet endroit, ce qui assurément rendait facile le détournement de ses eaux. Selon Procope cette bifurcation serait le fait d'une intervention artificielle, provoquée par l'embouteillage du cours du Danube dû à la construction et plus tard à la ruine des piles. Il s'en suivrait que le détournement des eaux aurait eu lieu après la destruction du pont, ce qui, nous le verrons, est peu vraisemblable. Les affirmations de Procope sont toutefois en contradiction avec celles de Dion, selon lequel le lit du fleuve était profond et son cours rapide à cet endroit.

Quant à Tsetsès sa description s'accorde en fait avec celle de Dion (v. 61—73). Un peu plus loin le même poète fournit toutefois une information importante d'ordre technique: à l'occasion de la construction des piles Apollodore s'était servi de κιβώτια (caissons) pour faciliter le travail.

Nous possédons en outre encore une source d'information contemporaine sur le Pont de Trajan: les représentations figurées sur la Colonne Trajane et sur les monnaies battues par le Sénat en 105 et à cette occasion⁷. La valeur de ces données a été sérieusement mise

⁴ Tudor, Oltenia Romana, fig. 74.

⁵ Le seul passage conservé de l'ouvrage de Trajan (Priscian, VI, 13) se rapporte à sa première guerre contre les Daces Cf. *Izvoare privind istoria Romaniei I*, Bucarest 1964, 484—485.

⁶ Tudor, *Les ponts romains*... 67 et suiv. Les données en mètres ont été reprises par nous de l'ouvrage de Tudor.

⁷ Ibid. 60, fig. 12 (métopes); 59, fig. 11 (monnaies)

en doute par les chercheurs modernes⁸. On allègue avant tout qu'il s'agit de représentations par trop simplifiées, surtout dans le cas des monnaies, et que, d'autre part, il serait peu vraisemblable que les artistes de la Colonne aient connu par autopsie les lieux et les constructions représentées sur les métopes. Constatons néanmoins que l'ordre dans lequel les événements se trouvent représentés correspond aux faits historiques et que de nombreuses représentations, notamment celles des Daces sont incontestablement fidèles. Dans cet ordre d'idées l'hypothèse de H. Daicoviciu selon laquelle ces artistes auraient eu sous les yeux une documentation contemporaine solide, probablement les Commentaires de Trajan, nous semble être la plus plausible.⁹

Qu'il soit permis de préciser avant tout que sur deux métopes de la Colonne (XCVIII—XCIX) le pont possède une construction supérieure en bois, fait que l'on constate également sur les monnaies. Ce n'est qu'entre la portail et les piles culées que nous retrouvons sur les métopes la représentation d'arc en matériau plus durable. En outre on voit sur les monnaies, malgré toutes les simplifications, l'existence sur les portails d'objets qui ne sauraient être identifiés que comme des statues ou des trophées¹⁰. Importante également la métope CI¹¹. On voit ici les soldats romains sortant du Pont dont le portail est visible à l'arrière-plan et continuant leur marche sur la terre-ferme (représentée par une sorte de palissade accompagnant la voie suivie) et sur un second pont. Ceci indiquerait donc, outre le grand pont sur le Danube, l'existence d'une autre construction du même ordre ce qui expliquerait, comme l'on déjà remarqué certains auteurs, le nom de Pontes attribué au castellum de la rive droite du fleuve.¹²

Les données historiques sur ce dernier sont sensiblement plus pauvres¹³. Selon Procope les deux castella (Theodora- Drobeta et Pontes)

⁸ Cf. par ex. R. Syme, *Danubian Papers*, Bucarest 1971, 156 et suiv. (avec discussion des problèmes et bibliographie).

⁹ H. Daicoviciu, *Dacii*, Bucarest 1972, 336 et suiv.

¹⁰ Tudor, ouvr. cité, 59—60, fig. 11—12. Bonne illustration des métopes de la Colonne Trajane chez D. Pavlović, Saopštenja republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture X, Beograd 1974, 5 et suiv. fig. 1. On y voit clairement les arcs de la partie d'accès du pont. Le portrait romain du Musée National de Belgrade (le soi-disant „Père de Trajan”) pourrait être mis en rapport avec les sculptures du portail. Il a été découvert sur le Danube, en 1850, non loin du Pont de Trajan Cf. M. Garašanin-D. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Beograd 1951, 148, Pl. XVIa. M. Grbić, *Grčka i rimska plastika u Narodnom muzeju u Beogradu*, Beograd 1958, Pl. XXXIV.

¹¹ Tudor, ouvr. cité, 61, fig. 13.

¹² Ibid., 79 et suiv. (avec bibliographie).

¹³ Pour le castellum cf.: Pauli-Wissowa, *R. E. Suppl. X* (s. v.). M. Mirković, *Rimski gradovi na limesu u Gornjoj Meziji*, Dissertationes VI, Beograd, 1968, 112—144. *Tabula Imperii Romani* L 34, 1968, 92. M. Garašanin-D. Garašanin, loc. cit. (les deux derniers avec bibliographie).

auraient été édifés en même temps que le Pont. Toujours selon le même auteur, Justinien n'aurait reconstruit que le fortin de la rive droite, soit Pontes. Ce castellum est mentionné dans la Notitia Dignitatum sous le nom de Transdrombeta siège du préfet d'un détachement de la légion XIII Gemina¹⁴. Les estampilles sur les briques provenant du Pont et de ses alentours, mentionnent les unités suivantes qui se trouvaient ici à l'époque de sa construction: la légion VII Claudia et les cohortes I Cretum, II Hispanorum, III Brittonum et I Antiochen-sium¹⁵. L'interprétation de Tudor selon laquelle les estampilles Leg XIII G P S découvertes à Sucidava et Aquae confirmeraient l'existence de détachements de cette légion à Pontes a été récemment rejetée par d'autres auteurs.¹⁶

Passons maintenant en revue les observations des chercheurs modernes, utiles à la connaissance et à l'interprétation du Pont et des castella bien que celles-ci ne soient pas accompagnées de recherches systématiques sur les lieux.

Il l'agit avant tout de Marsigli qui dans son *Danubius Pannonico Mysicus* (1738, vol. II, 25 et suiv.) se rapporte également aux informations de l'Antiquité tout en donnant une description personnelle du Pont et des castella, accompagnées d'un plan d'ensemble. C'est surtout les informations sur le castellum de la rive droite qui doivent attirer notre attention en ce moment. Il est décrit dans le texte et représenté dans le plan comme une construction carrée dont les côtés mesurent 47 orgyes ce

¹⁴ Des dénominations analogues pour des places-fortes ou agglomérations situées d'une part et de l'autre du Danube sont connues en Mésie Supérieure. Cf. Dierna (act. Orşova)- Transdierna (Tekija), Le nom Transdrombeta attesté dans la Notitia dignitatum a été mis en rapport par M. Mirković, loc. cit., avec la situation topographique du lieu et ne correspondrait pas au vrai nom du fortin (Pontes). Mentionnons que Procope s'est servi dans son ouvrage des données fournies par des auteurs plus anciens ce qui est dit explicitement au sujet du Pont de Trajan. Il est également étrange que selon le même auteur seul le castellum de la rive droite (Pontes), aurait été rebâti par Justinien, affirmation qui paraît être infirmée par les observations archéologiques. La petite fortification dans l'angle Sud-Ouest du castellum Drobeta (Theodora) est toutefois attribuée par une partie des auteurs roumains au XIIIe siècle. Cf. Tudor, *Oltentia Romana*, 449 et suiv. et M. Davidescu, *Monumente medievale din Turnu Severin*, 1969, 14 et suiv. Pour la rive droite du Danube une réponse satisfaisante ne peut être attendue que des recherches archéologiques. Procope est du reste dans ce passage assez incertain et confus. L'existence des noms de Pontes et Transdrombeta pourrait peut-être être mise en rapport avec l'existence des deux castella sur la rive droite du fleuve.

¹⁵ Tudor, *Les ponts romains*... 123; Mirković, loc. cit.

¹⁶ Tudor, *Oltentia Romana*, 98. Cf. Mirković, ouvr. cité 112 et n. 147. où l'abréviation PS est interprétée come (P(ia) S(everiana)). V. aussi M. Dušanić, *Arheološki Vestnik* XXIX, 1978, 343 et suiv. L'interprétation de cet auteur: P(ars) S(uperior) paraît la plus vraisemblable.

qui fournit une mesure de 89.112 m. de côté. Ces constatations se rapprochent sensiblement de nos observations faites sur les lieux avant le début des fouilles en 1979. Selon Marsigli les remparts Sud et Est, de même que les fossés Est, Sud et Ouest étaient bien visibles à l'époque („hh" et „iii" de son plan). Le plan dressé par cet auteur montre également sur le rempart Ouest, déplacée vers l'angle Nord-Ouest du fortin, l'existence d'une tour intérieure correspondant assez exactement à celle constatée par nous avant les fouilles de 1979. Les remparts de même que la tour en question paraissent donc avoir été bien mieux conservés à l'époque de sa visite.

Après Marsigli ce fut F. Kanitz qui à deux reprises s'intéressa tant au Pont de Trajan qu'aux deux castella et plus particulièrement à celui de la rive droite¹⁷. L'auteur se réfère aux données bibliographiques plus anciennes de même, qu'en partie aux rapports rédigés lors des basses eaux du fleuve. La description du pont n'ajoute rien d'important aux faits connus. Sur la rive droite notre fortin est représenté sous forme d'une construction carrée sur le bord droit du vallon et en aval du pont. Le vallon en question est indiqué avec plus de précision que par Marsigli. Il est toutefois inexplicable qu'un castellum quadrangulaire de 50×30 m. de côtés et à tours saillantes se trouve représenté sur le plan de Kanitz dans l'angle Nord-Ouest de notre fortin. La configuration-même du terrain, ainsi que les fouilles de 1979 réfutent définitivement cette reconstruction. La date proposée par Kanitz pour ce castellum et qui serait antérieure à celle du fortin existant réellement en aval du pont doit également être écartée, vue avant tout l'existence des tours saillantes.¹⁸

En 1858 lors d'une baisse exceptionnelle du niveau des eaux du Danube, les restes des piles du Pont apparurent à la surface. Une commission représentée par l'ingénieur F. Deuster et le capitaine Ibrišević soumis alors deux rapports indépendants sur leurs observations, accompagnés par un troisième rapport de l'ingénieur Alexandru Popovici¹⁹. Malgré certaines différences, ses rapports fournissent

¹⁷ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien* Denkschr. d. kais. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse XL, Wien 1892, 44 et suiv., fig. 25; du même auteur: *Königreich Serbien und das Serbenvolk II*, Leipzig 1909.

¹⁸ Il est vraisemblable que Kanitz ait définitivement rédigé ses croquis après son voyage en Serbie ce qui expliquerait la confusion. Celle-ci a pu être causée par la situation du fortin du Moyen-Age situé dans l'angle Sud-Ouest du castellum Drobeta. Cf. n. 14. La situation à Drobeta a été déjà relevée sur le plan de Marsigli.

¹⁹ Pour les rapports en question cf. Tudor, *Les ponts romains...* 173 et suiv. Kanitz, *Königreich Serbien...* I, Leipzig 1904, 349 (rapport de Deuster). Les piles dans le lit du fleuve étaient également bien visibles en 1932. Cf. Tudor, *Drobeta*, Bucarest 1965, 24 et suiv. fig. 7.

des données suffisamment cohérentes quant à la construction des piles et à leur état de conservation à cette époque. Il est digne d'attention que 16 piles en tout (à l'encontre des données des auteurs de l'Antiquité mentionnant l'existence de 20 piles) ont été observées à cette occasion. Nous reviendrons par la suite sur les détails techniques de la construction de ces piles.

C'est en 1907 que l'ingénieur. E. Duperrex publia les résultats de ses recherches sur le Pont de Trajan, en tenant compte des faits antérieurement connus et avec une reconstruction qui sans doute doit être considérée comme la meilleure entreprise jusqu'ici²⁰. On y voit les deux portails ainsi que toute la construction du pont avec les piles culées et les piles errigées à sec et dans le lit-même du fleuve, dont le nombre se porte à vingt. Les trophées ou statues ornant les portails sont également représentés. Sur la rive droite du Danube, Duperrex a incréé deux piles entre la pile culée et le portail. On en voit par conte une seule représentée sur la rive gauche dans sa reconstruction. Les piles en question sont rattachées entre elles par des arcs, les piles situées dans le lit du fleuve portent une construction supérieure en bois. On voit également chez Duperrex sur les deux faces des piles en aval et en amont des additions en forme de bec, servant à briser la pression du courant. Les piles et les portails sont recouverts sur toutes les faces de bloc de pierres. Selon Duperrex la longueur du pont comporte au total 1133.90 m. dont 1071 m. surmontant le lit du Danube.²¹

En 1909 on procéda dans le lit du fleuve, dans la partie plus proche de la rive gauche (roumaine), à la destruction de deux piles gênant la navigation. Il est regrettable que l'ingénieur G. Popescu, dirigeant de ces travaux, n'ait laissé aucune information écrite à ce sujet. Grâce à certaines explications fournies par Popescu à D. Tudor, ainsi qu'aux matériaux provenant des piles et en partie conservés aux Musée de Turnu Severin (deux poutres en bois de dimensions différentes et de section quadrangulaire, blocs de construction de dimensions différentes et possédant sur la face inférieure des rainures disposées de plusieurs manières) il est possible toutefois d'émettre certaines observations sur la technique de construction de ces piles. Fait particulièrement important, les deux piles détruites par Popescu étaient encadrées d'une construction composée d'une rangée double de poutre en

²⁰ E. Duperrex, *Podul lui Traian peste Dunare lângă Turnu Severin*, Bucarest 1907 (actuellement inaccessible aux auteurs). Cf. Tudor, *Les ponts romains...* 48 et suiv., fig. 8, 25—26, 30. Pour la maquette au Musée de Turnu Severin: Pavlović, ouvr. cité 6, fig. 2.

²¹ Tudor, ouvr. cité 85—86.

bois. Ceci confirme l'existence des caissons (κιβώτια) mentionnés par Tsetsès.²²

En tenant compte de toutes ses observations, faites il est vrai sans le concours de fouilles correspondantes, ainsi que des données des auteurs anciens et d'autres sources antiques il nous est possible de dresser du Pont de Trajan et de sa construction le tableau suivant:

Les deux portallées et toutes les piles ont été construits sur une base de béton très solide. Leur forme fut fixée avant la construction par un encadrement en bois²³. C'est sur ces fondements qu'aux portails on érigea une base en briques réunies par du mortier et bien visible avant nos fouilles que sur le portail de la rive gauche (à Turnu Severin). Cette base est surmontée de deux pilastres soutenant la construction supérieure du pont et dont les dimensions sont de 2.70×3.10 m. avec un interval de 2.90²⁴. Les piles culées possèdent un noyau en opus incertum recouvert de briques et de blocs en pierre. Les fondations en béton des piles dressées dans le lit du Danube sont surmontées d'une base construite en blocs quadrangulaires de formes différentes possédant des rainures sur la face inférieure. La forme de ces blocs est en fonction de leur répartition dans la construction de la pile. Il s'agit-là des blocs constatés à l'occasion de la destruction des deux piles en 1909. Le reste des piles possède un noyau en opus incertum surmonté d'une partie construite en briques reliées par du mortier. Ces piles elles-aussi possèdent un revêtement en blocs de pierre. On remarque également dans la construction de toutes les piles, les piles culées comprises, l'existence de cavités horizontales et verticales servant à la fixation de poutres. Selon toute vraisemblance les poutres horizontales servaient à soutenir le tablier du pont. Celles verticales ont été interprétés comme servant à consolider la construction ou à faciliter la circulation de l'air dans le but d'accélérer le séchage du mortier dans la masse des murs. Enfin, pour une partie du moins des piles disposées dans le lit du fleuve, l'existence de caissons ne peut être mise en doute. Ceux-ci se composaient d'une rangée double de poutre dont l'interval, selon toute vraisemblance été rempli d'une sorte de béton.²⁷

Il va de soit que ce tableau ne saurait être considéré comme définitif, de même du reste que les observations faites sur les castella et surtout sur celui de la rive droite, à Pontes,

avant le début des fouilles systématiques. Tout ce qui fut dit jusqu'ici se base sur des constatations incomplètes faites sur les lieux sans recherches systématiques correspondantes ainsi que sur l'interprétations des sources de l'Antiquité. Il se pose donc nombre de problèmes dont la solution ne peut être envisagée qu'à la suite des recherches avenir et dont nous mentionnerons surtout les suivants:

1. Il existe certainement une contradiction entre les données de Dion Cassius (LXVIII, 13) et les représentations figurées du pont de Trajan. Il s'agirait selon Dion d'une construction en pierre. Les représentations figurées surtout celles de la Colonne Trajane nous montrent un pont dont la partie supérieure et le tablier étaient en bois. Les observations d'ordre technique faites jusqu'ici plaident en faveur de la dernière hypothèse. La solution définitive du problème doit toutefois être attendue des fouilles commencées en 1979.

2. La description du cours du Danube fournie par Dion est inexacte. L'image qui ressort, indirectement il est vrai du texte de Procope (IV, 6) est certes plus proche de la réalité. Ceci ressort de la coupe transversale du cours du fleuve relevée en 1931²⁹. Le lit du fleuve est ici caillouteux et stable ce qui facilita la construction de piles. Il existe du côté de la rive roumaine (rive gauche) un banc de sable rattaché en aval à l'îlot de Șimian. Ceci explique la disparition de quatre piles fondées sur cette base insuffisamment solide³⁰. Ce n'est qu'après de ce banc de sable que le lit du Danube est plus profond.

3. Ceci implique une analyse plus détaillée du passage de Procope mentionnant la bifurcation des eaux du Danube et leur détournement qui aurait eu lieu après la construction du pont. Il serait possible à première vue de penser au banc de sable mentionné qui aurait permis le détournement des eaux soit vers la rive gauche ou vers celle droite. Il est toutefois bien plus vraisemblable de prendre en considération le bras du Danube qui se sépare du cours principal du fleuve sous la forteresse de Fetislam, aux portes de Kladovo pour le rejoindre à nouveau en amont du village de Mala Vrbica. Ce, bras, est encore bien visible sous la forme d'une vallée large et marécageuse, a été observé au cours des prospections entreprises en 1979 (fig. 1).³¹

²² Ibid. 96—97.

²³ Ibid., fig. 33.

³⁰ Ceci est confirmé par les plans de Deuster et de Popovici, Ibid., fig. 31—32. On y voit une lacune entre les piles se trouvant dans le lit du fleuve. L'hypothèse de Popovici qu' "il y avait un îlot et... le pont a été construit sur deux portions distinctes" (cf. Ibid. 175), est assurément erronée.

³¹ Detail de la carte d'état-major, ici fig. 1. Cf. le diagramme d'après Nemesi: Tudor, ouvr. cité 80, fig. 21 (Echelle 1 : 20000).

²² Ibid. 99 et suiv., fig. 34—37.

²³ Ibid. 86 et suiv., fig. 37b.

²⁴ Ibid., 86—88, fig. 22—23 (portail et piles de la rive gauche).

²⁵ Ibid., 108 et suiv. fig. 34—35.

²⁶ Ibid. 96—97.

²⁷ Pour une description générale du pont et les possibilités de reconstruction Ibid. 86-124 (avec illustrations).

Le détournement des eaux dans cette direction ne représentait assurément pas un obstacle sérieux pour les architectes romains. Qu'il suffise de mentionner ici le canal de Sip, creusé à l'époque de Trajan et dont l'existence est confirmée tant par les observations sur place que par la nouvelle Table de Trajan récemment découverte³². Il est fort vraisemblable en ce cas que *le détournement des eaux ait été entrepris par Apollodore de Damas au moment de la construction du pont*. Ceci permettait de construire à sec la plus grande partie des piles, les caissons n'étant indispensables qu'aux endroits où le lit du fleuve se trouvait être plus profond³³. Il va de soit que la question ne peut être tranchée que par des relevés exactes des piles dans le lit-même du Danube. Ces recherches devraient être également entreprises au cours des fouilles en appliquant les nouvelles méthodes de l'archéologie sous-marine.

4. La question d'un second pont, représenté sur la métope CI de la Colonne Trajane et dont l'existence expliquerait le nom du castellum Pontes mérite également d'être envisagée. La situation topographique au castellum Drobeta exclut l'existence de pont sur la rive gauche du Danube. Elle doit être sérieusement prise en considération auprès de l'emplacement de Pontes sur la rive droite du fleuve. Les possibilités suivantes peuvent être mentionnées à ce sujet:

a. Le second pont traversait le bras du Danube par lequel les eaux furent vraisemblablement détournées au cours de la construction du Pont de Trajan. La route romaine aurait tourné en ce cas vers l'intérieure des terres en suivant depuis Fetislam le cours du bras du fleuve;

b. le second pont reliait le castellum en aval du pont, selon toute vraisemblance l'emplacement de la Pontes de Trajan à la voie d'accès au pont sur le Danube. Il communiquerait en ce cas avec la porte occidentale du fortin en traversant le vallon décrit ci-dessus et dont la largeur permet d'envisager l'existence d'un pont.

Moins vraisemblable l'hypothèse que le second pont traversait le bras du fleuve au pied de la forteresse de Fetislam, immédiatement en amont de Kladovo. La voie romaine n'aurait donc pas fait coude en ce cas pour suivre la rive droite du bras de rivière. D'autre part le second pont serait trop éloigné de Pontes pour pouvoir influencer le nom du castellum.

On pourrait invoquer à l'encontre de la première possibilité le fait que sur la métope CI de la Colonne Trajane la partie de terre ferme représentée entre les deux ponts est très cour-

te. D'autre par la seconde hypothèse semblerait être révoquer par la représentation des deux ponts alignés et non sous l'angle existant au cas où le second pont aurait rattaché le castellum à la voie d'accès du pont principal. On distingue en outre sur la dite métope un cours d'eau traversé par le pont, cours d'eau qui aujourd'hui du moins ne suit plus le vallon.³⁴

Aucun de ces arguments ne saurait être décisif. Comme nous l'avions précisé au début de cet exposé les représentations figurées de l'Antiquité, celles-aussi de la Colonne Trajane, ne peuvent être interprétées littéralement. La représentation du cours d'eau au-dessous du second pont ne contraint donc pas à méfiance. D'autre part, le fait qu'un épisode historique devait forcément être encadré dans une métope de dimensions restreintes, exclut toute proportion exacte dans la représentation du paysage. De — là, la voie de terre si brève entre les deux ponts sur la métope. CI. Il était également impossible à l'artiste romain de représenter en perspective et sous angle les deux ponts en question, même si cet angle avait réellement existé.

Il ne reste donc qu'aux fouilles archéologiques d'élucider définitivement les problèmes que nous venons de poser. Il s'agit avant tout de fixer avec certitude la tracé de la voie d'accès du Pont de Trajan, de déterminer sa situation par rapport à la porte occidentale du castellum, ainsi que l'existence ou non d'un second pont à cet endroit et enfin d'entreprendre des sondages en direction du bras du Danube dans le but de suivre la voie romaine et de contrôler l'existence éventuelle d'un pont le traversant.

5. Les dimensions du Pont de Trajan, tant en leur ensemble que pour certaines parties, restent toujours insuffisamment assurées. Nous n'en avons mentionnées jusqu'ici que quelques unes. Restent toujours incertaines les dimensions exactes des piles, la largeur de la voie d'accès et surtout la hauteur du pont³⁵. C'est une fois encore aux fouilles et recherches qui viennent d'être entreprises que reste d'établir des données précises sur ces points.

6. Un problème des plus importants est celui de l'abandon et de la destruction du pont. Le passage de Dion (LXVIII, 13) se rapportant à l'intervention d'Hadrien ne saurait être interprété dans le sens d'un abandon définitif³⁶.

³⁴ Pour la métope CI de la Colonne Trajane cf. Ibid. 78 et suiv. et 61 fig. 13.

³⁵ On retrouve chez Tudor, ouvr. cité la traduction du texte de Dion Cassius de même que l'évaluation de la hauteur et de la largeur du pont estimées par les chercheurs modernes. Cf. surtout Ibid., 118 et suiv.

³⁶ Ceci ressort du reste du texte de Dion (LXVIII, 13): 'Αδριανός... ἀπέλυε τὴν ἐπιπολιῆς κατασκευὴν soit: Hadrien fit enlever la construction supérieure (du pont). Le pont n'avait donc été mis que *hors d'usage*, de sorte qu'il était toujours possible de le réparer, sa construction restant intacte.

³² P. Petrović, *Archaeologia Jugoslavica* VIII, 1969, 51 et suiv.

³³ Possibilité invoquée par Tudor, ouvr. cité, surtout 78.

Ceci est contredit du reste par la politique dace d'Hadrien avec fondation de municipes dont Drobeta et surtout Napoca, dans le Nord de la Dacie³⁷. Vue cette activité il semble fort improbable qu'Hadrien eût détruit, et pour toujours, la communication stable et solide avec la province de Dacie. On ne saurait affirmer que le pont ait été reconstruit à l'époque des Sévères-nous ne savons du reste même pas s'il fut détruit avant cette époque. Il n'existe également pas de données certaines sur une reconstruction par Constantin le Grand³⁸. La question ne peut être tranchée que par les fouilles sur le castellum de Pontes et sur l'emplacement du pont-même.

7. L'objectif principal de ces fouilles qui ressort de l'exposé précédant et donc surtout l'étude des deux castella et en premier lieu de celui, plus grand, en aval du pont. Il s'agit de préciser les dimensions exactes du fortin, sa forme et son type, de poursuivre les reconstructions possibles de ses remparts par des observations stratigraphiques tant en dehors qu'à l'intérieur; enfin de fixer la chronologie relative des deux castella et leur rapports avec le pont, de même que d'élucider le problème de l'accès au pont.³⁹

MÉTHODE DE FOUILLE

En tenant compte des faits discutés dans l'introduction précédente, le plan de recherches de l'année 1979 a été conçu de manière à amorcer, si non à élucider, certains des problèmes posés.

La première question est celle du pont de Trajan et plus précisément celle du portail et des piles d'accès au bord du fleuve ainsi que de la voie d'accès.

Le grand castellum en aval (selon toute vraisemblance Pontes de Trajan) a été considéré comme une unité insoluble avec le pont-même. C'est de ce fait que l'on décida de fixer au cours de la première campagne, les points de départ fondamentaux de l'étude des remparts Nord et Ouest (déblayement des portes et de l'angle Nord-Ouest). On prévoyait obtenir de ce fait les données fondamentales sur le plan du castellum et sur ses dimensions. On entrepris parallèlement les recherches sur la communication entre le fortin et la voie d'accès au pont, ce qui, en partie du moins, pourrait contribuer à résoudre la question du nom-même de Pontes.

³⁷ Syme dans: *Danubian Papers*, 102 et suiv.

³⁸ Cf. sur ce sujet les considérations de Tudor, ouvr. cité, 129 et suiv. où toutefois la question n'a pas été tranchée.

³⁹ Il sera intéressant de confronter la situation sur la rive droite du Danube, dans les deux castella-Pontes et celui sur la berge gauche du vallon, avec les phases du castellum Drobeta, qui malheureusement n'ont pas été documentées suffisamment dans les publications existantes. Cf. Florescu, ouvr. cité, passim.

Vue la menace pesant sur l'escarpe orientée vers le lit du fleuve, provoquée par les travaux du nouveau barrage, on décida d'étudier en détail cette partie du chantier de fouilles. Dans cette étape des recherches on résolut de négliger provisoirement l'intérieur du grand castellum ainsi que l'ensemble du petit fortin en amont du pont. On envisageait toutefois de tracer une longue tranchée entre le rempart Ouest du grand castellum et celui Est du petit, en traversant le vallon séparant les deux fortins.

Ce plan a pu être réalisé en son ensemble, à l'exception de la tranchée mentionnée par laquelle on n'atteignit pas le rempart du petit castellum. Les fouilles de 1979 fournissent donc des données sur le rempart Nord et la porte Ouest du grand camp (castellum), sur l'escarpe de la berge du Danube et sur la situation dans le vallon séparant les deux fortins.

Qu'il nous soit permis d'insérer ici plusieurs remarques introductives et d'ordre technique:

1. L'espace comprenant le grand camp, l'escarpe de la berge, le pont de Trajan et le vallon a été englobé dans un système de carrés de 10 m. × 10 m. orienté en direction Nord-Sud et rattaché au réseau topographique existant. (fig. 8). Il ne fait aucune difficulté d'élargir ce système au petit camp en amont du pont. En direction Est-Ouest les carrés sont désignés par lettres majuscules de l'alphabet latin et en direction Nord-Sud par des chiffres en arabe. Le point de départ se trouve à l'angle Nord-Est du système.

2. Les fouilles ont été menées d'après les couches culturelles, non par couches séparées mécaniquement. Ceci fournit une image plus précise de la stratigraphie, mais implique un engagement plus minucieux des fouilleurs.

3. Les couches et autres objectifs des fouilles ont été désignés comme suit:

- les couches médiévales par des chiffres romains (I, II etc.);
- Les couches romaines par lettre majuscules latines (A, B etc.);
- Les sols et niveaux par lettres latines minuscules (a, b etc.);
- Les fosses par chiffres arabiques avec mention prime (1', 2', etc.)
- Les sépultures par chiffres arabiques (1, 2 etc.).

4. Les matériaux mobiliers sont documentés d'après un système élaboré à Sirmium. Ils sont répartis sur plusieurs séries de fiches⁴⁰. Mentionnons que nous avons amorcé à Pontes l'élaboration d'une typologie de la céramique indépendante de celle existant déjà à Sirmium et à la forteresse de Beograd. Nous

⁴⁰ Pour la classification de la céramique d'après ce système, appliqué aussi sur d'autres chantiers de fouilles cf. Lj. Bjelajac, *Godišnjak grada Beograda* XXV, 1978, 133 et suiv.

n'avons retenu que les désinances pour la couleur, la technique et les ornements, de même que pour les formes fondamentales des vases définies d'après leur emploi (I=écuelles; II.=pots etc. Fiches A, B, B1, B2, B3)⁴¹ Le même principe a été appliqué à la typologie des briques (Fiches D1, D2, D3). Les sépultures sont décrites sur des fiches spéciales (G) et le reste de l'inventaire mobilier sur les fiches C, accompagnées d'illustrations sur planches.

La documentation technique est organisée d'après les principes définis par l'Institut d'archéologie, avec les sigles appliquées à la forteresse de Beograd.

Les méthodes appliquées aux fouilles et les principes de la documentation représentent une unité insoluble. Ce mode de travail nous semble être actuellement le plus avantageux: il nous paraît que l'application de systèmes déjà existants est de la plus haute importance pour l'unité de l'ensemble de la recherche. C'est-là la meilleure voie pour aboutir au but final de toute activité archéologique.

Bien que l'analyse statistique des matériaux de la fouille de 1979 ait été effectuée, nous envisageons toujours la possibilité d'analyses au computer pour cette première campagne de même que pour les suivantes. Les matériaux anthropologiques et en général ostéologiques ont été également recueillis, de même que des épreuves du sol pour la flotation, et les épreuves du mortier provenant de différentes constructions. Ceci permettra d'établir le plus complètement possible toutes les données relatives au site de Pontes et au Pont de Trajan.

II. LE PONT DE TRAJAN*

a. SITUATION, RECHERCHES, CARACTÉRISTIQUES, DIMENSIONS

Les restes du pont ont été observés dans les carrés suivants: V/2, 3, 4, W/2, 3, 4; X, 2, 3, 4. Etant donnée la déclinaison très fortes du terrain les fouilles ont été exécutées en terrasses.

La partie supérieure des piles était en partie visible, ce qui permet de commencer tout de suite leur déblayement, afin d'en obtenir des mesures précises. Pour permettre un contrôle plus sûr de la stratigraphie, on laissa en place une berme orientée en direction

Nord-Sud, à peu près dans l'axe du pont (les sondages effectués antérieurement par l'Institut pour la conservation des monuments de la R. S. de Serbie, ne permettaient plus de disposer toujours la berme dans l'axe). On se servit également de bermes orientées Est-Ouest au milieu des côtés latéraux des piles. Nous reviendrons plus tard sur la stratigraphie ainsi obtenue.

Le pont est orienté en direction Nord-Sud avec une déviation de 8° vers l'Ouest, A l'exception de la pile culée au bord du Danube¹, les autres piles ne se sont conservées que dans leur zone de fondation. Il ne l'est conservés que peu de restes de leur base (fig. 2—3).

Les fouilles ont fourni des observations importantes sur la construction des piles. La pile culée précédée d'une plate-forme d'où commençait la construction en bois du tablier, reposait sur une puissante base construite, dans ses fondations, de pierres et de mortier (opus caementitium)². Celle-ci était surmontée de plusieurs rangées de briques (fig. 4). Les fondations ont été errigées en gradins disposés en direction Sud-Nord. C'est de cette façon que l'on retrouve dans la moitié Nord plusieurs assises de briques. La base de la pile est terminée en amont en forme de bec, servant à briser la pression des eaux. Une construction analogue est absente en aval, sur le côté Est de la pile, ce qui semble prouver que la pile ne se trouvait que temporellement dans le cours du fleuve. Aux angles Sud-Est et Sud-Ouest les fondations ont été renforcées par deux bases adjointes servant probablement à supporter la construction supérieure de la pile (fig. 4, 5).

C'est sur cette base que s'élève la pile-même et la plate-forme mentionnée. Celle-ci est construite en pierres brutes dans un lit de mortier avec un système de poutres en grillage bien visible. Sur la surface supérieure de la plate-forme se trouvent des cavités de dimensions assez importantes, disposées régulièrement et traversant l'ensemble de la plate-forme jusqu'à sa base. Celles-ci n'ont rien affaire avec le système que nous venons de mentionner. Elles devaient recevoir les poutres verticales auxquelles se rattachait la construction en bois du tablier. Ceci prouve suffisamment que la partie du tablier traversant le lit du Danube était en bois.

La pile proprement dite est construite en deux rangées parallèles de briques encadrant

⁴¹ Ceci permet de déterminer plus précisément les traits spécifiques de différents sites. Le but final sera certes l'élaboration d'une macro-typologie unitaire pour toute la Mésie supérieure et la Pannonie inférieure, à la base de ces „micro-typologies” différentes.

* Nous ne soumettons ici que les informations d'ordre technique les plus importantes. Toutes les données de même que les reconstructions idéales sont réservées à la monographie que nous nous proposons de publier les fouilles une fois définitivement terminées.

¹ Il nous est impossible actuellement de préciser le niveau du Danube dans l'Antiquité vu les changements dus à la construction du barrage Đerdap I. Certaines observations faites en cours de fouilles font supposer que celui-ci correspond au niveau moyen du fleuve au moment où les eaux sont retenues par le barrage.

² Le niveau de base des fondations n'a pu être étudié à cause de l'apparition des eaux. Sa construction n'a également pas pu être étudiée dans tous les détails. Il est permis de supposer que celle-ci était la même qu'aux trois autres piles.

une masse composée de pierres brutes et de mortier. La pile de même que la plate-forme possédait un parement en orthostathes dont certains, ou leurs empreintes, se sont conservés jusqu'à nos jours (fig. 6).

La construction des trois autres piles est semblable à celle de la pile-culée. On y constate dans la partie de fondation les bases adjointes à l'Est et à l'Ouest servant de renforcement statique. Les fouilles ont démontré qu'au moment de la construction on avait excavé dans la couche de gravier fluvial très compacte des fosses dont les dimensions correspondaient à celles des piles. Les parois de ces fosses ont été renforcées par des poutres dont les empreintes sont bien visibles dans la masse des fondations (cf. fig. 2, 7). C'est dans ces fosses qu'on a coulé la masse de pierres brutes et de mortier (opus caementitium). Celle-ci a été soigneusement battue de façon à obtenir une base très solide et très compacte. Ceci est prouvé par les restes de pierres et de mortier dépassant par endroit l'espace défini par les poutres. Les fondations ainsi posées furent recouvertes d'une assise de briques sur laquelle s'élevaient les piles-mêmes. Celles-ci n'englobent pas toute la largeur des fondations et sont quelque peu reculées sur tous les côtés, de façon à former une sorte de socle. La construction des piles proprement dites est identiques à celle de la pile culée. Les côtés des piles ont également été revêtus de pierres.

La quatrième pile est la plus monumentale de toutes. Une attention particulière a été dédiée aux annexes latéraux sensiblement plus massifs que dans les autres piles. On y voit clairement l'empreinte de blocs de pierre dont certains se trouvent encore in situ. Il s'agit sans doute de la base du portail par lequel on accédait au pont (fig. 7).

Un problème dont la solution ne peut être attendue que des recherches à venir, se pose du fait que cette quatrième pile était découverte des quatre côtés. On peut donc s'attendre à l'existence d'une pile moins haute ou d'une digue par laquelle on accédait au portail. Un sondage (No. 6) effectué dans l'axe du pont à dix mètres de distance de la quatrième pile n'a pas fourni de réponse, les couches ayant été bouleversées par une intrusion du Moyen-Age. Nous prévoyons donc pour la campagne suivante d'examiner l'espace entre le sondage et la quatrième pile dans le but de trancher la question.

Dimensions des piles: Première pile. Le déblayement de son socle du côté Sud permis de mesurer précisément sa hauteur. Celle-ci comporte 8.38 m. La longueur de la pile est de 9.85 m. L'étude minutieuse des faces Nord et Sud a permis d'identifier leur parement et de mesurer la largeur totale de la pile qui comporte 2.95 m. Altitude du socle (au-dessus du niveau de la mer) 39.10 m.

Les dimensions des plate-formes précédant la pile sont les suivantes: longueur 12.60 m.; largeur 3.35 m.; altitude 41.40—40.63 (partie supérieure et 38.41—37.28 (partie inférieure).

La seconde pile mesure 9.40 m. en longueur et 4.30 m. en largeur; largeur du fût 2.38 m. Dimensions des annexes: 2.36×4.18 m. Altitude: 41.74 m.; 40.36 m. (socle); 38.96 (fondations).

La distance entre la pile culée et la seconde pile comporte 6.50 m.

Dimensions de la troisième pile: longueur 9.40 m. largeur (avec le socle); 4,30 m. largeur du fût 2.38. Les dimensions des annexes sont de 2.36×4. Altitude 43.86 m., 43.91 — 42.73 (socle); 39.63 m. (fondations).

La distance de la pile précédente est de 6.15 m.

Dimensions de la quatrième pile: longueur 9.80 m.; largeur 6.36 m. (avec socle); largeur du fût 4.70 m. Dimensions des annexes: 3.40 m. ×5.30 m. Altitude: 46,69; 44.96 (socle); 42.03 m. (fondations).

La distance entre les deux dernières piles comporte 5.40 m.

Observations générales Les observations soumises permettent de conclure que les piles ont été construites d'une haleine, que la technique de construction était identique pour toutes et que les dimensions des trois premières piles sont approximativement égales. Le système de construction s'encadre sans difficulté dans ce que nous connaissons de la construction romaine.

Les briques employées dans la construction appartiennent aux types I, 2; I, 7; II; 1—3; II, 10³. A mentionner surtout les briques de forme triangulaire ou polygonale. Celles-ci étaient fabriquées spécialement pour les parties en bec des piles (dans notre cas de la pile culée), situées en amont. Elles étaient rangées de façon particulière de sorte à être parfaitement adaptées à la construction. Il est permis de supposer que les modèles de ces briques ont été imaginées par les constructeurs du pont si non par Apollodore lui-même.

Après les recherches de 1979 il paraît très vraisemblable que la partie d'accès du pont comportait des arcs en maçonnerie, ce qu'on avait déjà supposé au paravant. Cette hypothèse ne saurait toutefois être définitivement confirmée que par l'étude détaillée de l'architecture du pont, dont nous espérons également obtenir les possibilités d'une reconstruction idéale.

³ Nous avons établi pour Pontes et le Pont de Trajan une typologie des briques basée sur celle de Sirmium. Type I 2: 40×7 cm. type I 7: 30×30×7 cm.; type II, 1: 42×29×7 cm.; type II, 2: 41×28×4; type II, 3: 38×26×5 cm.; type II, 10: 45×29×6 cm.

⁴ Des échantillons du mortier ont été relevés sur différents emplacements des piles. Leurs analyses seront publiées dans la monographie.

b. LA NÉCROPOLE MÉDIÉVALE

Les fouilles de 1979 ont établi l'existence d'une nécropole médiévale situées entre les piles du pont et s'étendant vers l'Ouest. Les squelettes ont été simplement déposés en terre. On n'a pas découvert de clous qui prouveraient l'existence d'une bière. Tout les squelettes sont disposés en direction Est (pieds) -Ouest(tête), bien entendu avec déviations. Le mobilier accompagnant de certaines tombes indique une datation au XIIme siècle.

Vue la pente très escarpée du terrain il est impossible de déterminer une stratigraphie des tombes respectives. Il est digne d'attention qu'aucune d'elles n'ait été entamée par d'autre tombes et qu'il n'existe également pas de superposition. Nous ne pouvons pour l'instant définir la chronologie interne de la nécropole, il semble toutefois qu'elle appartienne dans l'ensemble à une seule période.⁵

c. LA STRATIGRAPHIE

La stratigraphie constatée entre les piles et autour d'elles est relativement simple. On distingue-là une couche de couleur grise-sombre (couche I) recouvrant le sol vierge composé de gravier fluvial et de sable.

Dans le carré W4 les limites supérieure et inférieure de cette couche sont respectivement à 44.65—44.15 m. et à 43.80—43.55 m. Dans le carré W2 la côte supérieure est de 41.51 à 41.15 m. et celle inférieure de 40.99—39.75 m.

On a constaté dans les coupes l'existence de fosses ou de dépressions qu'il n'a pas été toujours possible d'identifier dans le plan horizontal. La plupart de ces fosses ne comportait aucun mobilier, certaines toutefois ont fourni un certain nombre de tessons et des ossements d'animaux. A mentionner surtout la dépression au Sud de la pile 4(carrés V4 et W4) qui aurait pu se former par le comblement de l'espace entre la digue d'accès et le portail. On y distingue, bien qu'avec difficulté, vue les différences minimales dans la consistance, deux couches dont celle supérieure comporte surtout des matériaux du Moyen-Age (XII—XV siècle) et celle inférieure de la céramique de la basse époque romaine ou de la période du Haut-Byzantin.

Une dépression semblable, mais dont la largeur ne comportait que 1.20 m. a été constatée au Sud de la première pile. Elle se rattache, d'après la consistance du sol à la couche I. On y rassemblé quelques fragments de briques, des tessons et des ossements d'animaux.

Dans le secteur Sud-Est du carré V3 a été observée une dépression dont les dimensions

⁵ Les squelettes ont été conservés pour l'étude anthropologique.

comportaient 3.8×1.2 m. Sa profondeur varie de 1.3 à 1.5 m. Elle appartient également à la couche I d'après la consistance du sol. On y a découvert de nombreux ossements d'animaux et quelques tessons.

L'ensemble du mobilier ainsi découvert s'encadre d'une manière générale dans l'époque du Moyen-Age.⁶

On n'a découvert aucun reste mobilier appartenant à l'époque de la construction du pont et allant jusqu'à la période de sa destruction. Il en est de même des restes architecturaux qui auraient pu être rattachés à la construction des arcs.

III. LE CAMP (castellum)

a) CONSIDÉRATIONS GÉNÉRALES

Le camp qui appartiendrait à l'époque de la construction du pont se trouve en aval de celui-ci sur un plateau dominant le cours du Danube à cet endroit. Il surmonte vers le Nord une pente très escarpée descendant vers le Danube. Vers l'Ouest devant le mur d'enceinte, le plateau s'abaisse en direction du vallon séparant les deux fortins mentionnés dans notre introduction⁷. Au Sud et à l'Ouest, des dépressions de terrains indiquent l'existence de fossés.

Le plan de nos recherches a été déterminé par l'identité présumée des plans de Drobeta et de Pontes. Elles portèrent donc en premier lieu sur le centre du mur d'enceinte Nord dans le but d'y identifier la porte prétorienne du camp. Notre hypothèse de travail fut confirmée par la découverte de cette porte dans les carrés L7 et M7.

Le second point sur lequel portèrent les fouilles de 1979 a été déterminé par la recherche de la porta principalis sinistra sur l'enceinte. Ouest du camp, toujours en partant de la supposition de l'identité du plan avec celui de Drobeta. Les recherches eurent pour point de départ la tour déjà découverte par les fouilles clandestines. Celles-ci ont malheureusement fait disparaître nombre d'éléments importants pour la stratigraphie de cette partie du site. Il a néanmoins été possible de confirmer l'existence de la porte à cet endroit et de la dégager dans son ensemble.

Une attention particulière a été dédiée à l'angle Nord-Ouest du fortin, ce qui permis de déterminer avec plus de précision ses dimensions. Cette partie du camp se trouvait

⁶ L'étude détaillée de ces matériaux fournira un cadre chronologique plus précis.

⁷ Les fouilles de cette année n'ont pas porté sur le petit camp-fortin en amont du pont. La morphologie du sol et les découvertes faites en surface laissent supposer l'existence de restes architecturaux. Au dire des propriétaires du terrain on y aurait découvert des murs et des matériaux de construction.

malheureusement en très mauvais état. Il a cependant été possible de déterminer la courbe du mur d'enceinte. Il ne reste toutefois que très peu de la tour d'angle intérieure.

Malgré cet état de choses les résultats obtenus permettent de déterminer les dimensions du camp. En partant du fait que la porte prétorienne se trouve à la moitié du mur d'enceinte Nord et celle principale de gauche sur un tiers de la longueur du mur Ouest les dimensions ont été fixées à 112 m. (côté Nord) sur 120 m. (côté Ouest). Le plan comporte une certaine assymétrie dont il est permis de déduire que les dimensions des deux autres côtés de l'enceinte pourraient être quelque peu différentes.

Il est important de préciser que les fouilles à l'angle Nord-Ouest et sur la porte prétorienne ne montrent aucune trace de réfections ou de constructions plus récentes. Ces parties du camp sont restées telles qu'elles furent projetées de prime abord. Il n'a pas été possible de déterminer jusqu'ici l'existence d'une phase plus ancienne que celle du camp de pierre.

Le construction du camp est particulièrement caractéristique. Le fortin se trouve sur un monticule de sable offrant une base insuffisamment stable. C'est de ce fait qu'on a employé dans la maçonnerie du mur des poutres verticales dont les traces ont été constatées dans les fondations du mur d'enceinte Nord. L'angle Nord-Ouest possède des fondations profondes, dépassant de beaucoup celles du reste du mur d'enceinte. La construction est la même que celle appliquée aux fondations des piles du pont, soit avec un cadre de poutre en bois dans lequel a été coulée la masse de pierres broyées et de mortier (*opus caementicium*). Le même mode de construction a été appliqué à la porta principalis sinistra.

La découverte à plusieurs endroits d'une couche de mortier servant de base à un pavement est également importante. Il s'agit de la base du sol de la tour Est de la porte prétorienne et du propugnaculum de la porta principalis sinistra. Cette même couche de mortier se retrouve parallèle au mur d'enceinte Nord sur son côté intérieur. Il s'agit selon toute vraisemblance de la base du remblai en terre (*agger*) servant également de chemin de ronde et qui, du reste, est bien visible dans les coupes. Une couche de base semblable a été constatée devant le mur extérieur de la tour Est de la porte prétorienne. Toutes ces découvertes permettent de déterminer le niveau de surface dans l'Antiquité ainsi que la limite supérieure des fondations de l'enceinte. Il n'est conservé du reste que très peu de la partie supérieure du mur dépassant le niveau du sol. Celui-ci est déterminé également par les restes dans le propugnaculum de la porte prétorienne.

b. LE MUR D'ENCEINTE NORD (Fig. 9)

Ce mur a été dégagé en 1979 sur une longueur de 60 m. Certaines parties n'ont pas été déblayées ce qui permet le contrôle avenir des observations faites cette année. On a découvert aussi les restes de la tour intérieure à mi-chemin entre la porte prétorienne et l'angle Nord-Ouest. Celle-ci n'a été dégagée qu'en partie. Son mur Nord dépasse insensiblement la face extérieure du mur d'enceinte.

Celui-ci ne s'est conservé que dans ses fondations, construites en pierres broyées et galets fluviaux coulés dans une masse de mortier. La largeur des fondations comporte 1.50 m. La partie supérieure du mur a été bâtie en pierres de taille formant des blocs de dimensions plus importantes. Certains de ces blocs furent découverts dans les murs de la tour Est ou disloqués au Nord du mur d'enceinte et sur la pente danubienne. Il est encore impossible de préciser si le mur possédait deux faces en pierres de taille entre lesquelles était coulée la masse de pierre et de mortier. La situation constatée dans la tour permet d'envisager les deux possibilités.

Immédiatement devant la courbe de l'enceinte à l'angle Nord-Ouest du fortin, on découvrit un canal dont les côtés latéraux et la base étaient en briques. Sa largeur est de 0.50 m. et sa hauteur de 0.80 m. Il est contemporain du mur d'enceinte.

Tout le mur d'enceinte Nord a subi d'énormes dégâts par l'extraction des pierres, comme matériaux de construction aux époques plus tardives. Les tranchées servant à ce but, emplies de remblais et d'une terre de couleur grise sombre sont bien visibles dans les plans et dans les coupes. La tour Ouest de la porte prétorienne est particulièrement endommagée. Il n'en reste que quelques parties des murs Sud et Ouest, de sorte que ses dimensions n'ont pu être précisées: elle ne peuvent être supposées que d'après celles de la tour Est. Dans la tranchée d'extraction des restes du mur de cette tour on découvrit une tombe probablement médiévale⁸ ce qui permet d'admettre que le mur ait été détruit en partie dès le Moyen Age. Il est possible que cette destruction ait commencé même au paravant, peut-être à l'époque de la Basse Antiquité. L'existence à l'angle Nord-Ouest d'une couche de sable recouvrant les fondations de l'enceinte et au-dessus de laquelle furent découverts certains restes de basse époque ou du Haut Byzantin, paraît prouver que l'enceinte ait été abandonnée à une époque très ancienne. Il n'est pas exclu qu'au troisième siècle le camp ait été endommagé au point qu'une réfection parut inavantageuse. Le caractère peu stable

⁸ Cette tombe ne possède aucun mobilier et ne pourrait être datée avec plus de précision pour le moment.

du sol aurait certes contribué cet état de choses. Ceci expliquerait le manque de traces de reconstruction constaté jusqu'ici. Les recherches sur les autres murs d'enceinte, à l'intérieur du camp, de même que sur le petit fortin de l'autre côté du vallon, contribueront à la solution définitive du problème de la date d'abandon du camp.

La porte prétorienne (fig. 10) Cette porte comprenait deux tours intérieures de forme quadrangulaire. Celles-ci ne dépassaient que de peu la ligne extérieure du mur d'enceinte Nord. Leurs dimensions sont réduites et comportent pour l'intérieur de la tour Est mieux conservée 2.25 m.². (fig. 11—12). Aux angles de la tour, du côté de la porte se trouvent deux tronçons de muraille qui, selon toute vraisemblance devaient exister aussi sur la tour Ouest et qui délimitaient le propugnaculum⁹. Celui-ci ne possédait pas l'arête médiane (spinna), qui souvent divise le propugnaculum en deux parties. Le propugnaculum possédait un pavement en gros galets fluviaux et en pierres broyées en partie conservé le long du côté de la tour Est. On y remarque les restes d'un petit canal recevant les eaux s'écoulant de la porte. (fig. 13).

Près de cette porte on découvrit sur le côté extérieur du mur d'enceinte deux blocs de pierre de forme quadrangulaire avec des rainures sur la face supérieure des petits côtés. Ils pouvaient avoir servi de seuil à la porte, les rainures représentant des charnières.¹⁰

Devant le pavement, bien plus profondément disposé, se trouve un important canal qui dépasse de loin les limites de l'enceinte en direction du Danube, dans l'axe de la porte. Il suscite l'impression d'être plus ancien que le pavement et d'avoir été mis hors de service avant la construction de celui-ci. On remarque également au-dessous du pavement des couches probablement plus anciennes qu'il sera nécessaire d'étudier au cours de la campagne suivante. Si l'hypothèse d'une différence chronologique s'avérait justifiée on obtiendrait deux sous-phases dans l'histoire du camp. La situation stratigraphique à l'intérieur du fortin paraît du reste très compliquée, comme le prouve la coupe immédiatement derrière la porte. Là-aussi c'est aux recherches avenir de fournir le dernier mot. Mentionnons dès à présent l'existence de couches se trouvant au-dessous du niveau de la porte et du propugnaculum.

⁹ Ce type de porte est connu des camps de troupes auxiliaires. Exemple bien conservé synchrone de Pontes: Galligaer en Grande-Bretagne, daté entre 103 et 106. Cf. T. Bechert, *Römische Lagertore und ihre Bauschriften*, B. J. 171, 1971, 237, fig. 6,6.

¹⁰ On retrouve des analogies dans la porte prétorienne de Houssteads sur le Limes d'Hadrien Cf. Colingwood-Bruce, *Handbook to Roman Wall*, 11me éd. 1957, 125.

Du côté intérieur, dans les angles entre le mur d'enceinte et les tours de la porte, il existe, en partie conservés, les restes d'un sol de mortier, recouvert d'une grosse couche sablonneuse de couleur jaune. Celle-ci appartient sans aucun doute à l'agger, ce qui semble indiquer que les tours étaient en partie englobées dans son escarpe¹¹. Vu l'état de destruction du mur il est toutefois impossible sur ce secteur d'aboutir à des conclusions plus précises.

c. LA PORTE OUEST (fig. 14—16)

A un tiers de la longueur du mur d'enceinte Ouest, à partir de l'angle Nord-Ouest on a dégagé dans son ensemble la porta principalis sinistra. De même que la porte prétorienne, celle-ci était flanquée de deux tours. Leurs construction est quelque peu différente de celle de la porte prétorienne. Tandis que, à cette dernière, on avait employé des pierres broyées et des galets fluviaux, on appliqua à la porte principalis sinistra des pierres moins grossières dans un bain de mortier. Selon toute vraisemblance c'est le système de compression qui fut appliqué ici. Ceci permis d'obtenir une masse beaucoup plus compacte, semblable au béton, grâce à laquelle, probablement cette porte est sensiblement mieux conservée. Les dimensions intérieures des deux tours comportent 2×2 m. Celles-ci étaient rattachées entre elles à leurs angles intérieures Est. A un certain moment ce mur a été abandonné et même détruit. On ne le retrouve de ce fait que dans la première assise des fondations et sur les côtés latéraux des tours. Les restes de ce mur étaient recouverts de terre sablonneuse jaune bien battue. Il existe encore une différence entre les deux portes. La porte principalis sinistra possède deux murs d'enceinte parallèles se rattachant au côté Nord de la tour Nord et à celui Sud de la tour Sud. Ces murs sont très endommagés de sorte que sur la tour Nord on en voit que les traces sur le côté latéral. Au près de la tour Sud le mur intérieur est mieux conservé. Un examen attentif démontre que les murs et les tours sont contemporains. On peut admettre qu'il s'agit du chemin de ronde ou d'une passerelle à l'entrée des tours qui, en ce cas aurait empreint le rôle de l'agger constaté sur le côté Nord du camp. Nous ne pouvons préciser pour l'instant si cette sorte de construction suit tout le côté Ouest de l'enceinte.¹²

¹¹ Cf. le cas analogue au castellum Künzig avec reconstruction de la tour d'angle, de l'escarpe et de la porte Est de la phase 3. H. Schönberger, *Römerkastell Künzig*, Grabung 1962, Saalburg Jahrbuch XXI, 1963/64, 66, fig. 6; 76, fig. 13.

¹² Une construction semblable d'une double enceinte se retrouve à la porte Nord-Ouest de Vindobona. Bechert, ouvr. cité, 233, fig. 8. Elle pourrait être datée de l'époque de Trajan.

La tour Sud possède à son angle Nord-Ouest un tronçon de mur délimitant le propugnaculum et qui, cependant, n'a pas été constaté dans le cas de la tour Nord. Plus tard se tronçon a été élargi de manière à restreindre l'espace de la porte-même.

Il existe encore une différence: la porte principalis sinistra dépasse assez sensiblement la ligne extérieure du mur d'enceinte. Ceci semblerait indiquer à première vue une différence chronologique et deux phases de construction¹³. On devra peut-être trouver une autre solution, étant donnée surtout l'identité de la construction de la porte Ouest et des piles du pont, de même que de l'angle Nord-ouest contemporain sans aucun doute de la porte prétorienne.

d. LIAISON ENTRE LA PORTE OUEST ET LE PONT

La découverte d'un sol au centre de la porte permet d'établir le niveau romain à cet endroit. Ce sol est fondé sur une couche de débris et de fragments de briques bien battue, recouvrant elle-même la couche de terre sablonneuse jaune. Autour de la partie conservée du sol et sous le sol-même on découvre des trous de poutres verticales de dimensions différentes, mais dont le diamètre comportait en moyenne 10 cm. (Fig. 17—18). La base du sol se trouvait en fait sur ces poutres. L'hypothèse d'un castrum en terre plus ancien a dû être écartée avant tout du fait que la disposition de ces poutres ne fournit aucun plan de tour ou de porte. Les empreintes de poutres se trouvent sur toute la largeur de la porte et dépasse de loin le propugnaculum en direction du fossé qui à l'Ouest suivait l'enceinte sur sa face extérieure. Ce fossé n'était pas interrompu à la hauteur de l'ouverture de la porte, comme s'est d'ordinaire le cas dans les camps romains. Il est probable que ces poutres ont servi à renforcer la base peu stable du sol, mais aussi à soutenir le pont ou la passerelle permettant de traverser le fossé et le vallon. Cette hypothèse paraît être confirmée par l'existence d'une plate-forme dont les fondations ont été observées devant la tour Sud (Fig. 19). Cette plate-forme en grosse pierres de taille a été adossée immédiatement à la tour. Des restes analogues n'existent plus devant la tour Nord. Il est possible qu'ils aient été détruits sans laisser de traces. Cette plate-forme reposa-

it également sur des poutres verticales analogues à celles de la porte. Perpendiculairement à la plate-forme et dans l'axe de la porte se trouvent les restes disloqués d'une assise en grosses pierres de taille qui peut-être servait de soubassement du côté Ouest. Toute cette construction qui, nous le disions déjà, dépasse sensiblement la porte, pouvait servir de base à un pont aboutissant à la voie d'accès au Pont de Trajan. Précisons toutefois qu'il ne s'agit pour l'instant que d'une hypothèse et qu'une réfection tardive de la porte ne saurait encore être écartée sans réserve.

Mentionnons qu'également parmi les blocs disloqués il en est deux peu profilés et portant des empreintes de charnières ce qui fournit un élément de plus pour la reconstruction de la porte.

La liaison entre le camp et le pont n'est donc toujours pas élucidée avec la précision désirable. On ne pourrait exclure son existence par la voie de la porte décumane, ce qui paraît toutefois moins probable, vue la position de la porta principalis sinistra plus proche du pont.

Quant au fossé-même dont la forme est assez irrégulière il s'agit d'une fossa fastigata dont les deux côtés sont obliques (Fig. 20). La ligne du fossé se fait sinueuse vers la Danube. Elle va s'élargissant de façon à évoquer l'impression d'un lit de torrent quelque peu adapté. En ce cas le fossé aboutirait directement au Danube et aurait pu servir à recevoir des canaux et même des petits bateaux. Fait digne d'attention, la plate-forme de la berge du Danube dont nous aurons à reparler se termine exactement sur le flanc Est du fossé.

Des restes de pont n'ont pu être établis de l'autre côté du fossé. Les couches se trouvent ici complètement bouleversées par des incursions du Moyen-Age rendant impossible toute observation stratigraphique.

Au cours de la campagne de 1979 nous avons également procédé à deux sondages dans l'axe du Pont de Trajan, ainsi qu'à un sondage dans l'axe de la porta principalis sinistra, traversant le vallon jusqu'à l'axe-même du pont. Ceci dans le but de découvrir l'accès au pont dont l'élévation, au cas où elle pourrait être établie, permettrait également de fixer la hauteur du tablier. Il est regrettable que des résultats précis n'aient pu être établis. Dans l'axe du pont ainsi qu'immédiatement à ses côtés on découvre des restes très bouleversés comprenant des galets fluviaux, des pierres byés et même de petits blocs de taille ce qui indiquerait l'existence d'une voie antique. Au-dessous de ces restes il y avait par endroit une couche de sable verdâtre bien battue ayant pu représenter la base d'une construction de route. Tout ceci est cependant par trop vague pour permettre une conclusion définitive. On ne saurait exclure qu'il s'agisse de

¹³ Dans le camp de légionnaires de Brigetio on trouve un plan de porte assez semblable: Bechert, ouvr. cité 239, fig. 9. La première phase de construction peut être attribuée, d'après une inscription à l'époque d'Hadrien. La saillie des tours fait penser à une époque plus récente et pourrait être datée du règne de Marc-Aurèle. Selon Bechert, ouvr. cité, la situation n'est pas tout à fait claire. En principe la porte appartiendrait au type de la période entre Vespasien et Trajan.

restes disloqués de constructions médiévales, tout ce secteur de la fouille étant bouleversé par des fosses et des sols en terre brûlée de cette époque. Le seul objet antique important découvert ici est une lampe de bronze à trois flammes de la haute époque impériale (Ier siècle).

Il sera donc indispensable au cours des fouilles avenir de reprendre la recherche de l'accès au Pont de Trajan et d'établir définitivement sa liaison avec le camp.

e. STRATIGRAPHIE A L'INTÉRIEUR DE L'ENCEINTE (Fig. 21)

Nous ne toucherons que par quelques mots à la stratigraphie dans l'intérieure du camp. Celle-ci ne pose aucun problème, exception faite de la situation dans les carrés L7 et M7 immédiatement derrière la porte prétorienne. La situation est ici très compliquée et ne saurait être résolue à la base des observations encore minime faites au cours de cette campagne de fouilles. On constate à cet endroit plusieurs couches de débris de construction (sans mobilier proprement dit) et dans l'axe de l'ouverture de la porte. Elles semblent indiquer plusieurs étapes de nivelation du sol par des restes de bâtiments détruits. Ceci surprend surtout du fait que nous n'avons pu constater jusqu'ici l'existence de phases dans les murs d'enceinte.

Dans le reste des carrés fouillés la situation est très simple. Dans le carré K7 la première couche au-dessous du sol végétal se compose d'une terre grise contenant des restes de la Basse Antiquité et du Haut Byzantin. Dans les carrés I7 et J7 la première couche appartient au Moyen-Age. Dans tous les cas mentionnés les couches en question recouvrent le remblai de l'agger composé d'une terre jaune sablonneuse. La base de l'agger est représentée par un sol de mortier qu'on observe tout le long du mur d'enceinte Nord. Ce sol représente le niveau originelle de l'époque du camp en maçonnerie. Le remblai de l'agger est uniforme, exception faite de quelques intrusions de la Basse Antiquité ou du Moyen-Age, ce qui paraît confirmer qu'il n'y ait pas eu de réfections dans la partie jusqu'ici fouillée du camp.

IV. LA PENTE NORD DEVANT LE CAMP (fig. 22—24)

a. FOUILLES, CONSIDÉRATIONS GÉNÉRALES

Cette partie du chantier et celle la plus menacée par la construction du nouveau barrage. C'est de ce fait qu'une attention particulière lui fut vouée au cours de cette première campagne de recherches.

Une série de sondages a été disposées le long de la berge du Danube et en direction du camp, dans le but d'établir les bases de la stratigraphie. Ces sondages s'incorporent dans notre système de carrés. Ils se trouvent dans la partie Est des carrés (secteurs B et D). Le niveau du Danube à l'époque romaine est au Moyen-Age correspond plus ou moins au niveau moyen actuel du fleuve. On a identifié dans ces sondages la partie finale du fossé Ouest et son embouchure dans le fleuve, la plate-forme faite de gravier baignés dans une masse de mortier, des sols d'habitations et des fours du Moyen-Age, une nécropole également médiévale et recouvrant en partie les sols mentionnés, enfin une sépulture antique en briques. C'est en partant de ces résultats que l'on résolut d'attaquer l'escarpe, en direction de l'enceinte Nord sur un plan plus vaste. Le choix tomba sur la série de carrés J, K et L disposés dans la direction alors encore supposée de la porte prétorienne (Fig. 22—24). Les fouilles dans ce secteur ont confirmé les observations faites dans les sondages, en montrant également que la nécropole s'étendait le long du rempart à l'Est de la porte prétorienne, à l'exception d'une tombe creusée dans la plate-forme dans le cadre du carré L4.

La stratigraphie constatée comporte deux couches médiévales et quatre de l'époque romaine. Les couches antiques appartiennent à la période impériale ancienne. On trouve toutefois dans les couches du Moyen-Age une quantité assez importante de restes du Bas-Empire et de la haute période byzantine. Ceci est dû à une érosion très forte provoquée par l'escarpement de la pente, de sorte que les restes romains se trouvent par endroit au-dessus de la couche médiévale. Il n'existe donc pas ici de couches antiques ou byzantines intactes de même que vice-versa de couches médiévales absolument homogènes.

Outre les sols d'habitations, les nombreuses fosses doivent elles-aussi être attribuées au Moyen-Age. Ces fosses ont souvent traversé les couches de la période romaine. On y trouve donc aussi des restes de cette époque. Elles fournissent néanmoins pour le moment le tableau le plus complet des cadres chronologiques de l'étape médiévale du site.

La stratigraphie des couches romaines permet de distinguer l'existence de trois phases sur la versant Nord.

b. PHASE ROMAINE I

La phase la plus ancienne est celle de la plate-forme mentionnée à plusieurs reprises (Cf. fig. 8). Celle-ci se compose d'une couche assez puissante de graviers enduits de mortier. Elle s'étend tout le long de la partie occidentale de l'escarpe au Nord du camp. Son existence n'est pas assurée dans la série des car-

rés J', bien que l'on ait constaté ici l'existence d'une nivellation par graviers sans toutefois de traces de mortier. Cette plate-forme s'étend profondément sous l'escarpe du versant Nord, se trouvant toujours au même niveau. Elle est recouverte d'une puissante couche de terre sablonneuse sur laquelle s'étendent les couches plus tardives d'époque romaine et médiévale. C'est également dans cette couche que s'enfonce le fossé Nord du camp.

Cette plate-forme était ouverte en partie du moins dans l'Antiquité. Le fait est confirmé par les restes d'un hypocauste découverts dans les carrés L3 et L4. Les sols des habitations médiévales près du bord du Danube se trouvent eux-aussi sur la plate-forme.

Une dénivellation peu importante a été constatée en direction Sud dans le carré K5. Celle-ci a formé une sorte de gradin ayant pu servir de soutènement à la terre rapportée ultérieurement et représentant l'escarpe artificielle.

L'interprétation de cette plate-forme a posé un problème dont la solution est restée ouverte quelque temps. Ceci surtout du fait qu'il était difficile d'expliquer l'existence de la puissante couche sablonneuse recouvrant une plate-forme soigneusement aménagée. Nous aboutîmes finalement à la conclusion que la plate-forme n'avait pu servir que comme une sorte de chantier où étaient enmagasinés les matériaux servant à la construction du pont. Les quantités énormes de briques, pierres, bois de construction, mortier qui ont été employées à cette occasion durent certes être déposées et travaillées dans un espace déterminé. Il est logique que celui-ci ait été disposé auprès du Danube, ce qui facilitait le trafic. Il était donc indispensable d'aménager un espace suffisamment vaste pour l'organisation et la préparation de cette entreprise énorme.

Ceci pose néanmoins aussi la question de l'emplacement du castrum plus ancien au cas où celui-ci aurait existé. Les restes d'une fortification précédant l'époque de Trajan n'ont pas été constatés jusqu'ici, sinon peut-être l'existence d'une couche d'incendie auprès du mur Est de la tour Sud de la porte prétorienne, se trouvant à la base des fondations de la tour. Il n'existe sous la plate-forme-même aucun reste pouvant appartenir à l'époque de la construction du pont. La couche la plus ancienne, couche D dans le carré L4 a fourni un mobilier de la fin du Ier et des débuts du IIe siècle. Elle recouvre cependant la couche sablonneuse (couche A) étant de ce fait plus récente que la plate-forme.

Nous ne connaissons pas pour le moment d'analogie pour la plate-forme de Pontes dans les fortifications romaines¹⁴.

¹⁴ Il n'est pas exclu qu'une plate-forme semblable ait existé devant le camp de Drobeta. L'existence d'un port y est mentionnée. On ne parle cependant pas de plate-forme. Cf. D. Tudor-M. Davidescu, *Portul roman de la Drobeta*, Drobeta II, 1976, 40 et suiv.

c. PHASE ROMAINE II

L'activité sur le versant Nord se continue par la construction du camp de pierre qui, sans aucun doute appartient à l'époque de Trajan (Cf. fig. 8). On doit admettre que la plate-forme ait été négligée en partie à un moment donné et recouverte d'une escarpe représentée par la couche jaune sablonneuse (couche A) rapportée des alentours. Il est vraisemblable qu'une partie de la plate-forme soit restée en fonction, probablement comme port fluvial.

C'est dans cette escarpe artificielle que se trouve le canal A-A sortant du camp par la porte prétorienne. Celui-ci s'interrompt brusquement dans le carré L5.

Dans la coupe des carrés K5 et L5 on a constaté l'existence d'un fossé (*fossa fastigata*) typique des camps romains (Fig. 24)¹⁵. Ces observations ont été confirmées dans un sondage effectué dans le carré J5¹⁶. Il est regrettable que le fossé n'ait fourni aucun mobilier. Sa base était recouverte d'une terre grise, vaseuse et compacte. Au-dessus de celle-ci le fossé était comblé par une terre grise, meuble (Fig. 26) fig. 25—26). Il est difficile de préciser pour le moment la date de ce fossé. Est-il contemporain du camp de l'époque de Trajan ou peut-être plus récent, Nous prévoyons de vouer à ce problème dans nos campagnes de fouilles avenu une attention tout particulière.

d. PHASE ROMAINE III

Cette troisième phase n'est pas définie pour le moment par des restes de construction. Elle n'a été distinguée que préliminairement à la base des observations stratigraphiques dans les carrés L4 et L5.

Nous avons déjà fait remarquer l'existence dans le carré L4 de la couche la plus ancienne, couche D, superposée à la couche A (terre sablonneuse) et composée d'une terre grise, meuble, mêlée à des déblais composés de fragments de briques de types différents (briques ordinaires, tegulae, imbrices) avec un nombre important de tessons céramiques. Certaines de ces briques portaient les estampilles de la Cohors I Hispanorum et de la Legio V Macedonica.

Dans le carré L4 la couche D était recouverte par la couche C, couche d'incendie ne

¹⁵ Cf. par ex, Collingwood-Bruce, ouvr. cité 15,30, 158 sur le Mur d'Hadrien en Bretagne; W. Jorns-H. Lischewski, *Das Kastell Gross Gerau*, Saalburg Jahrbuch XXI, 1965, 31, fig. 3,33 fig. 4. Schönberger, *Das frühkaiserzeitliche Römerlager in Rödgen*, Wetterauer Geschichtsblätter, 17, 1962, Pl. 2. Pour la fossa fastigata v. A. v. Domaszewski, *Hygini Grammatici Liber de Munitioibus Castrorum*, Leipzig 1887. Chap. 49.

¹⁶ Il a été impossible de constater le fossé dans le carré K5 par suite d'un éboulement de la berme séparant les carrés K4 et K5. Elle a été relevée en partie dans la berme des carrés K5—L5.

contenant ni déblais ni restes mobiliers et qui sépare clairement la couche D de celles supérieures. L'inventaire de la couche D est donc assurément isolé et représente une unité. Au-dessus de la couche C se trouvait le niveau h composé d'une terre rougie par l'action du feu avec des bandes de restes carbonisés divisant la niveau-même en plusieurs couches. Le même niveau a été constaté dans le carré L5 où il a été désigné de „niveau v". Les fouilles de ce dernier carré ont été arrêtées cette année à ce niveau.

Dans les deux carrés en question, L4 et L5, le niveau h, respectivement v était recouvert par la couche B de couleur brune sombre, contenant outre un riche mobilier des restes carbonisés et des déblais de construction. Cette couche n'est toutefois pas absolument homogène vues les intrusions des époques de la Basse Antiquité, du Haut Byzantin et du Moyen-Age. Les matériaux plus anciens sont toutefois dominants et faciles à déterminer. Il est particulièrement important que dans le carré L5 le niveau v se trouve au-dessus de l'extrémité du canal qui lui-même est recouvert et comblés par les matériaux de la couche B. Les niveaux h et v ainsi que les couches D et C représentent donc une subdivision chronologique entre la construction du camp et l'époque de la couche B à laquelle le canal A-A était déjà hors de fonction. Il s'agit peut-être de la phase plus ancienne présumée dans la propugnaculum de la porte prétorienne. Ceci reste à élucider au cours des fouilles avenir.

Quant aux niveaux h-v datés approximativement du milieu du IIe siècle et à la couche C il n'est pas exclu que ceux-ci appartiennent à un système de défense, entre les deux extrémités du fossé devant la porte prétorienne et qu'ils représentent un remblai en terre battue avec palissade, détruit par un incendie. Il aurait pu être édifié par exemple à l'époque des guerres de Marc Aurèle. On ne pourrait toutefois exclure non plus qu'il s'agisse d'une couche de débris du camp, qui de temps en temps avaient été brûlés. Sa situation, juste devant la porte principale serait toutefois difficile à expliquer.

e. LE MOYEN-AGE (Cf. fig. 22—24)

Des restes d'habitations de cette époque ont été constatés dans la plupart des sondages et des carrés de l'escarpe. Il s'agit avant tout de sol en terre brûlée et de fours et pierre et en forme de fer-à-cheval.

Nous n'attirerons l'attention pour le moment que sur deux maisons découvertes dans les carrés L3 et L5 et appartenant à la couche II (fig. 27—28)

La construction de ces maisons est plus ou moins semblable. Elles sont de forme qua-

drangulaire et semi-souterraines. Leurs murs sont en poutre de bois, dont celles aux angles étaient disposées verticalement. Des trous de poutres ont été découverts aussi à l'intérieur de la maison du carré L3. Ces trous étant plus larges que les poutres, celles-ci ont été consolidées par des fragments de briques concassées. Deux trous de poutre à l'intérieur de la maison, disposés sur une ligne paraissent indiquer un toit à quatre versants. La toiture était elle-aussi en bois dont les restes carbonisés ont été découverts sur le sol. Des restes de toiture semblables proviennent également de la maison du carré L5. Les observations faites à cet endroit ne permettent toutefois aucune conclusion sur la forme du toit.

Les sols des deux habitations étaient en terre battue. Les deux maisons ont été détruites par incendie.

Au centre de la maison du carré L3 se trouvait un four en pierre (fig. 27). Un autre four se trouvait plus au Nord dans le quadré de la même habitation. C'est auprès de celui-ci que l'on découvrit une écuelle in situ. Un troisième four, plus petit, se trouvait près de la paroi Ouest du carré. Tous ces fours étaient en fer-à-cheval et construit de la même manière.

Dans l'habitation du carré L5, l'angle Sud-Est était occupée par un foyer auprès duquel on découvrit deux pots. Deux autres vases semblables furent découverts immédiatement auprès de la maison. Le four appartient au type que nous venons déjà de décrire. Quant aux vases leurs analogies de Bulgarie et de Roumanie permettent d'envisager leur datation au XIe siècle.

Sans vouloir insister sur plus de détails, nous nous permettons d'indiquer que les habitations et les fours ont des analogies dans les découvertes de Dinogetia datées entre le début du XIe et la moitié du XIIe siècle, ce qui correspondrait approximativement à la date des habitations médiévales de Pontes.

f. STRATIGRAPHIE DES DÉCOUVERTES DU MOYEN-AGE (Cf. fig. 22—24)

Comme nous l'avons déjà fait remarquer le Moyen-Age est représenté à Pontes par deux couches délimitées stratigraphiquement.

La couche I de couleur grise sombre, presque noire, se trouve immédiatement au-dessous du sol végétal. Elle contient des restes insignifiants de débris de construction antiques composés de fragments de briques et de blocs de pierre taillée. Cette couche, constatée dans tous les carrés de l'escarpe correspond également à celle constatée à l'Ouest du camp.

La couche I contenait des matériaux du Moyen-Age mélangés à des restes de la Basse-

¹⁷ G. Stefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia I*, 1967, 28 et suiv.

-Antiquité et de la période byzantine. Dans certains cas ces derniers se trouvaient à un niveau plus haut que les restes médiévaux, ce qui est dû à la pente très escarpée du terrain. Un grand nombre de fosses a été creusé à partir de cette couche dans les couches II et A. Elles appartiennent pour la plupart au XIIe siècle, certaines contiennent néanmoins des éléments semblant indiquer une date plus tardive — du XIIe au XVe siècle, ce qui prouve que le site était encore habité à cette époque. Il existe également des fosses et des intrusions partant de la surface actuelle du terrain (Carré L7, fosse 32').

Les sépultures de la nécropole ont été creusées dans cette couche en atteignant également les couches suivantes II et A. Les tombes ne possèdent aucune trace de construction ou de bière. Elles sont orientées en direction Est-Ouest (crâne) avec certaines déviations. Il s'agit d'une nécropole à alignement. Ces tombes ne possédant aucun inventaire, il reste impossible pour le moment d'en fournir une datation plus exacte.

La couche II est composée d'une terre brune sombre avec des débris de construction (briques, pierres). Il était parfois difficile de la distinguer de la couche I avec toute la précision désirable. Cette couche est traversée par les fosses de la couche I (la fosse 4' du carré L4 traversant le sol d'une habitation plus ancienne en fournit un bon exemple), ainsi que par les sépultures de la nécropole. La couche II est donc en partie sensiblement bouleversée. Cette couche s'arrête au niveau des sols d'habitations et des fours en pierre souvent endommagés par des intrusions venant de la couche I. Dans le carré S3 les deux couches I et II sont clairement séparées par un niveau de terre brûlée.

Les restes céramiques sont ici assez nombreux. La céramique médiévale, différente de celle de la couche précédente y est cependant mêlée à des restes d'époque romaine (impériale ancienne et plus tardive), ce qui, cette fois encore est dû à la pente du terrain.

V. CONCLUSIONS

Considérée dans son ensemble la campagne de fouilles de 1979 a permis de préciser et en partie même de résoudre les problèmes de base envisagés avant-même le début des recherches, soit:

¹⁸ Les squelettes ont été conservés pour l'étude anthropologique.

1. On a étudié en détail les restes du Pont de Trajan ce qui complète sensiblement les données jusqu'ici disponibles, surtout celles fournies par les recherches des collègues roumains. La forme des piles et de leurs fondations, leurs dimensions et leur situation réciproque nous sont maintenant bien mieux connus.

2. Plusieurs des points les plus importants du camp située en aval du pont, la porte prétorienne la porta principalis sinistra et l'angle Nord-Ouest du fortin, ont été déterminés et étudiés dans la mesure offerte par leur état de conservation. Ceci a fourni également les données préliminaires sur les dimensions du camp comportant 112×120 m. et sur l'organisation interne de son plan. Ce dernier correspond en tout point à celui du camp de Drobeta.

3. L'analyse de l'architecture du fortin semble démontrer qu'il n'y ait pas eu de réfections du moins dans les parties comprises jusqu'ici par nos fouilles. Cette architecture appartient à la période de Trajan et correspond approximativement à la date de construction du pont.

4. Les fouilles en dehors de camp ont permis d'établir l'existence de fossés sur les côtés Ouest et Nord et de trois couches de la période romaine, en partie homogènes et pouvant être datées entre la seconde moitié du Ier et du IIIe siècle. Une découverte non moins importante est celle de la plate-forme de la berge, qui semble avoir précédé la construction du camp et avoir servi de chantier au cours de la construction du pont.

5. On a constaté de même en dehors du camp deux agglomérations médiévales accompagnées de nécropoles. Il semble que le site ait eu une certaine importance dans la période du Xe au XVe siècle.

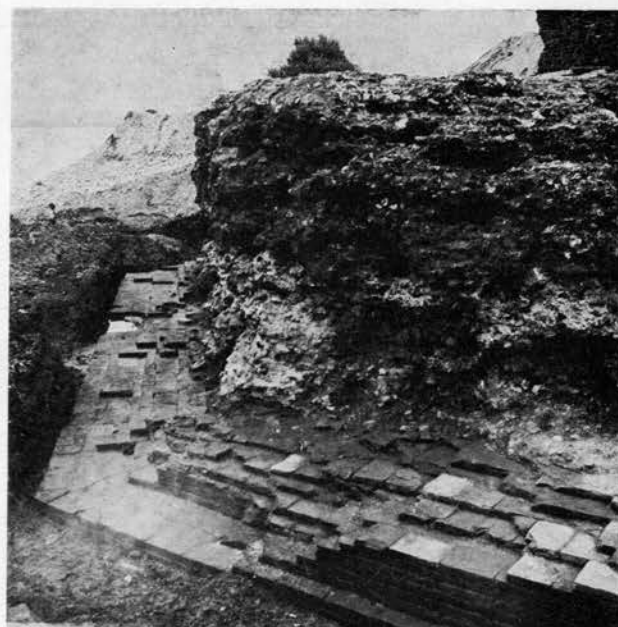
La voie d'accès au pont n'a pu être déterminée avec précision lors des fouilles de 1979. On n'a également pas pu entreprendre lors de cette campagne les sondages du petit camp. C'est-là une des tâches primordiales des fouilles avenir. Celles-ci permettront également detablir plus finement la stratigraphie des couches B—D et des niveaux accompagnant (h, v). C'est de ce fait que l'étude des restes mobiliers n'a pas encore été amorcée cette année. Nous nous proposons de traiter de ces matériaux, antiques et du Moyen-Age dans notre rapport prochain.

La campagne de fouilles suivantes contribuera également en une mesure importante à une connaissance plus précise des agglomérations et nécropoles médiévales.

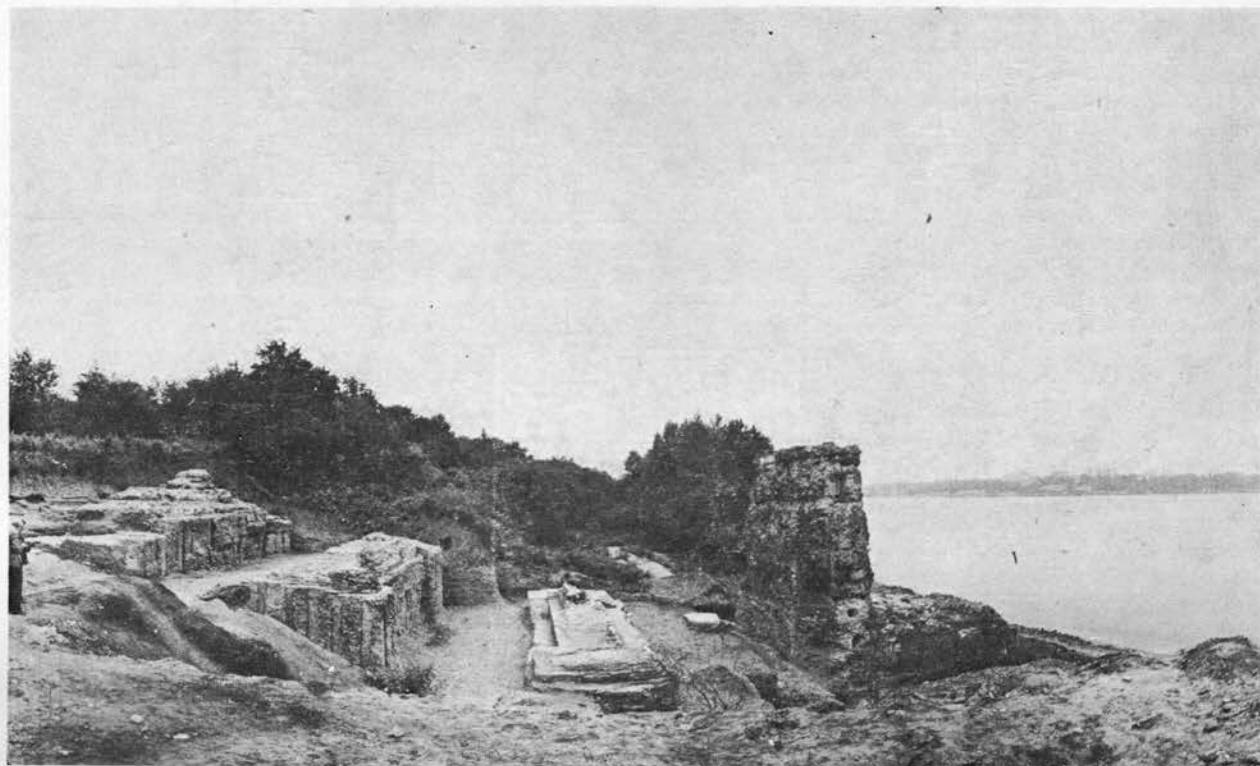
Сл. 1 Детаљ секције с рукавцем Дунава (подвучено тачкасто)

Fig. 1 Détail de la carte d'Etat major avec le bras du Danube (en pointillé).

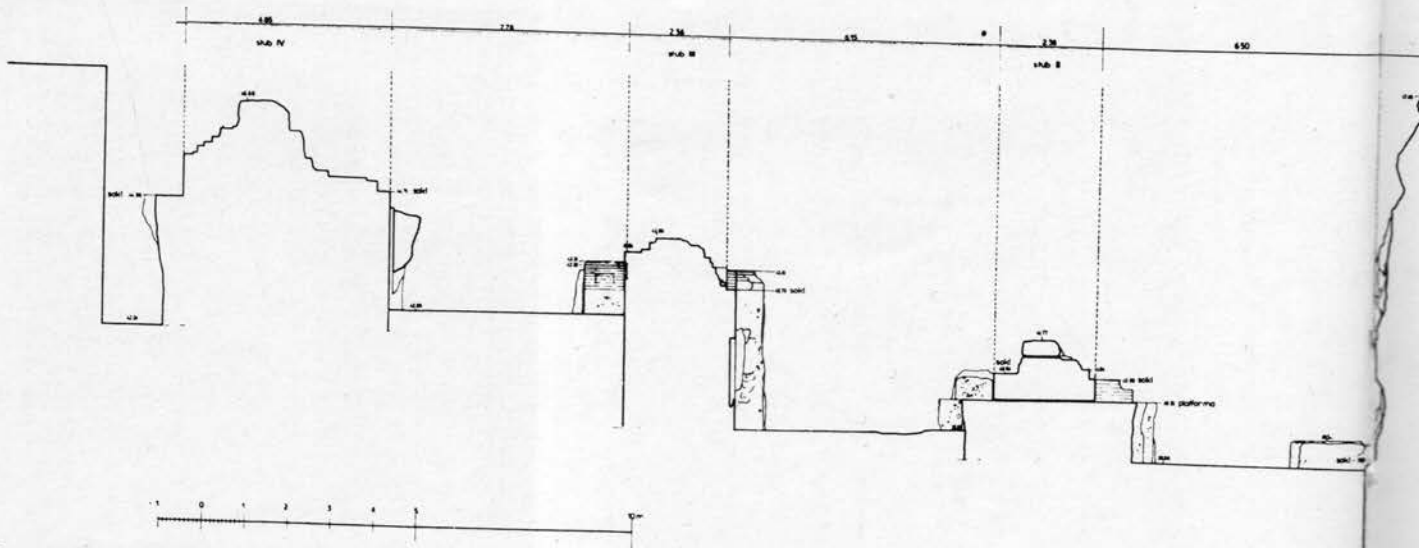
Сл. 4 Детаљ платформе првог стуба (са запада)

Fig. 4 Détail de la plate-forme inférieure de la pile-culée (vue de l'Ouest).

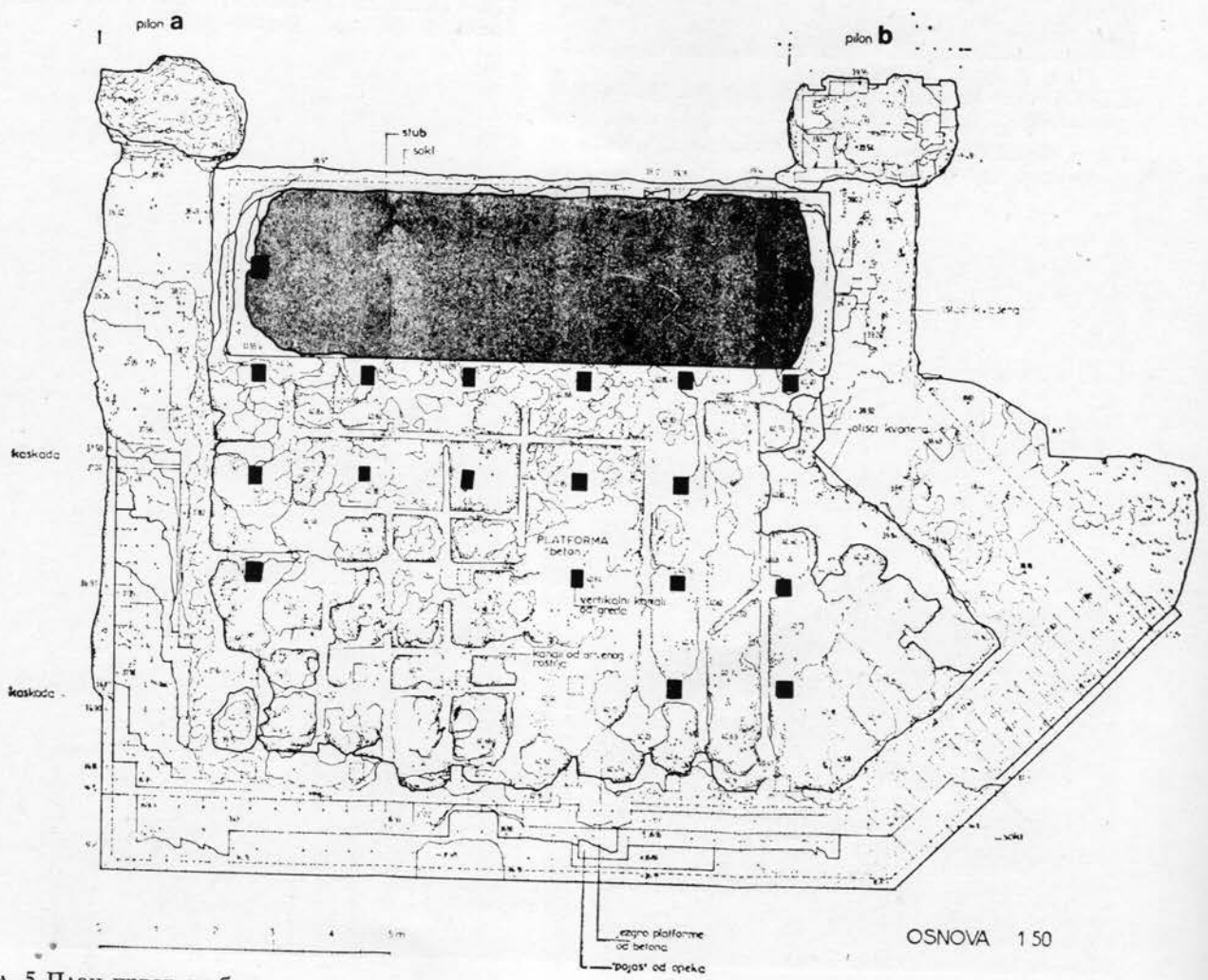

Сл. 2 Општи изглед стубова Трајановог моста

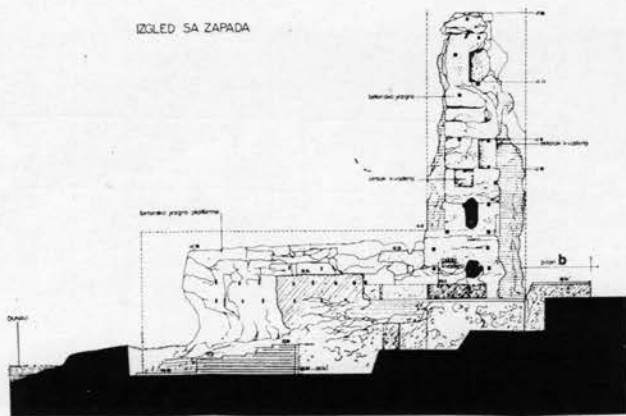
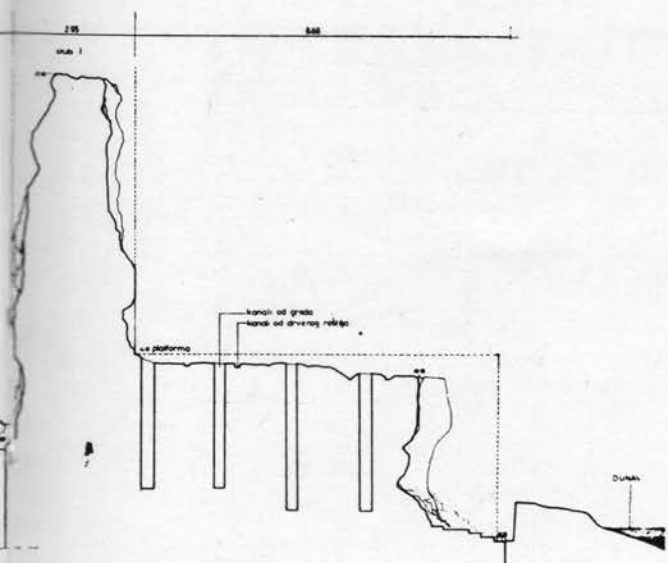
Fig. 2 Vue générale des piles du Pont de Trajan (de l'Est).

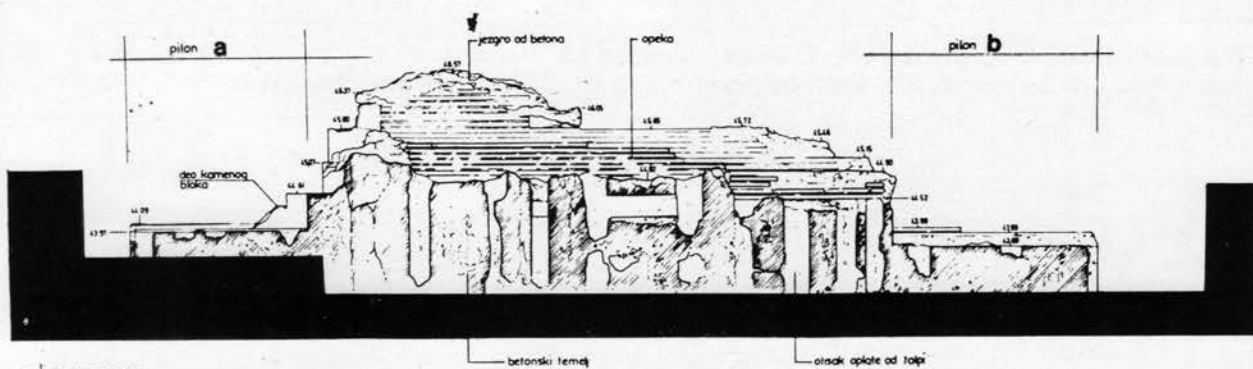
Сл. 3 Пресек стубова моста (с истока)
 Fig. 3 Coupe à travers les piles du Pont (côté Est).

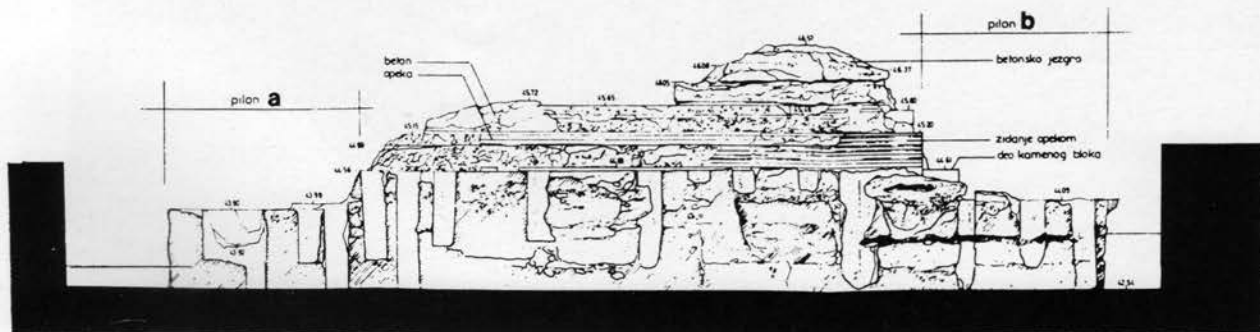
Сл. 5 План првог стуба
 Fig. 5 Plan de la pile-culée.

Сл. 6 Пресек првог стуба
Fig. 6 Coupe de la pile-culée.

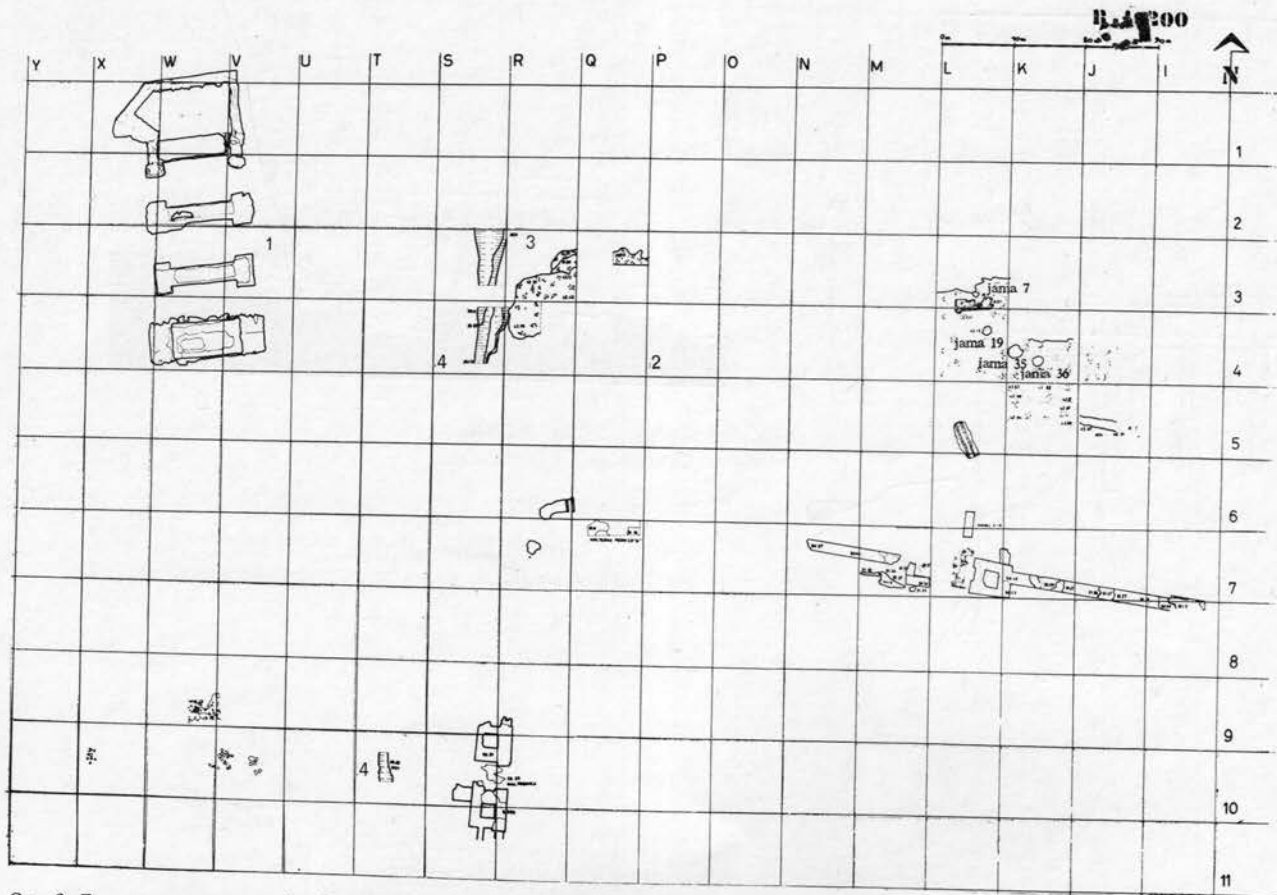

JUŽNI IZGLED

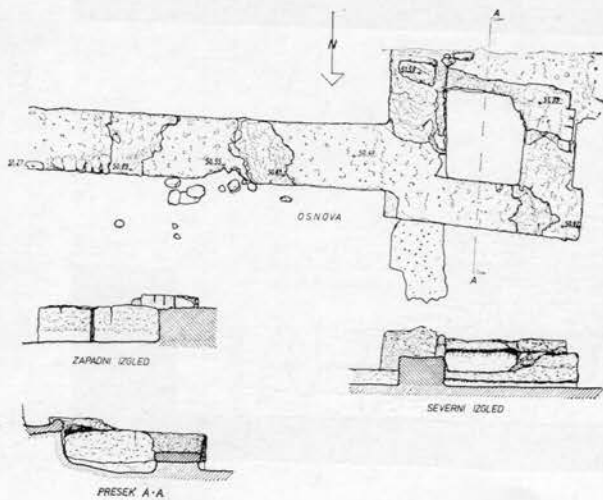

SEVERNI IZGLED

Сл. 7 Стуб 4 (портал), с југа и севера
Fig. 7 La pile № 4 (portail), vue du Sud et du Nord.

Сл. 8 Генерални план: 1. Трајанов мост; 2. Велики каструм; 3. Платформа; 4. Ровови; 5. Канал А-А
 Fig. 8 Plan général: 1. Le Pont de Trajan; 2. Le grand castellum; 3. La plate-forme; 4. Les fossés; 5. Le canal A-A.

Сл. 10 План и пресек источне куле (Porta praetoria)
 Fig. 10 Plan et coupes de la tour Est de la Porte prétorienne.

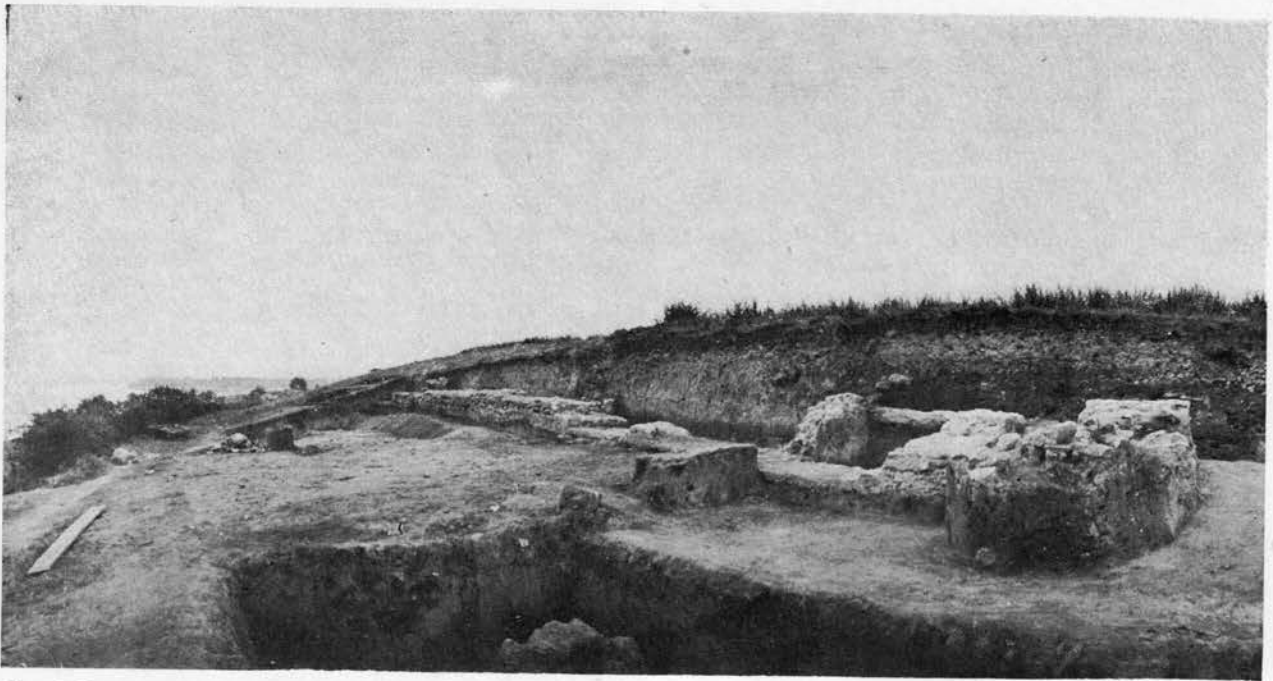
Сл. 11 План источне куле и Porta praetoria
 с калдрмом у капији
 Fig. 11 Plan de la tour Est de la Porte prétorienne
 avec le pavé de l'entrée.

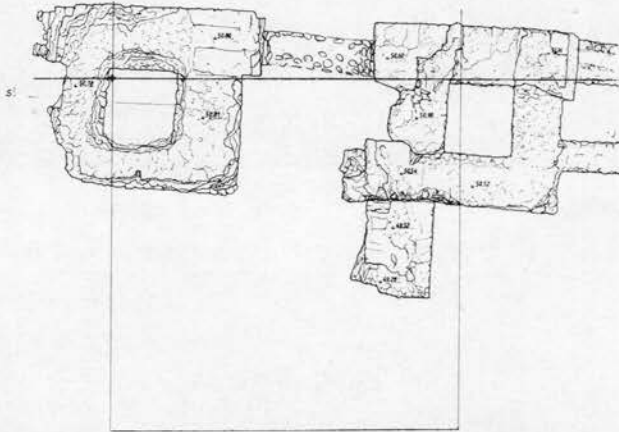
Сл. 15 Западна капија (с југоистока)
Fig. 15 La Porte Ouest vue du Sud-Est.

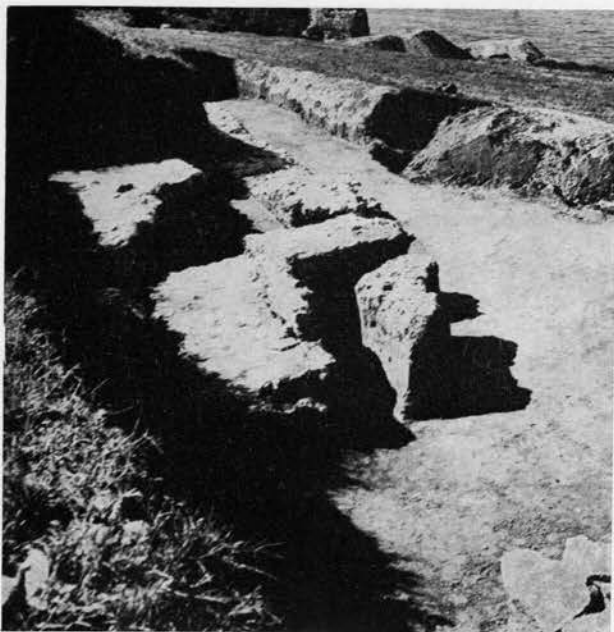
Сл. 16 Западна капија (са запада)
Fig. 16 La Porte Ouest vue de l'Ouest.

Сл. 9 Општи изглед северног бедема с Porta praetoria
 Fig. 9 Vue générale du rempart Nord avec la Porte prétorienne.

Сл. 14 План западне капије (Porta principalis sinistra)
 Fig. 14 Plan de la Porte Ouest (Principalis sinistra)

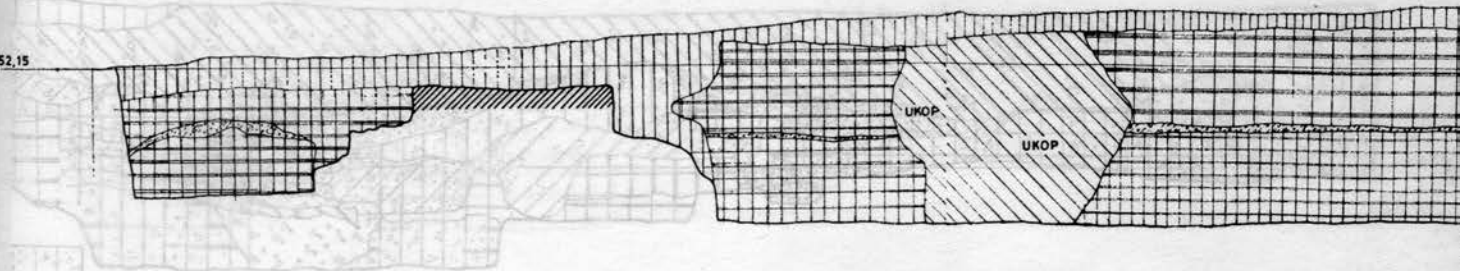

Сл. 12 Западна кула (Porta praetoria) са сачуваним
 делом поднице (с истока)
 Fig. 12 Tour Ouest de la Porte prétorienne avec
 partie conservée du sol (vue de l'Est).

Сл. 13 Кадрма у Porta praetoria
 Fig. 13 Pavement dans l'entrée de la Porte
 prétorienne.

H=52,15

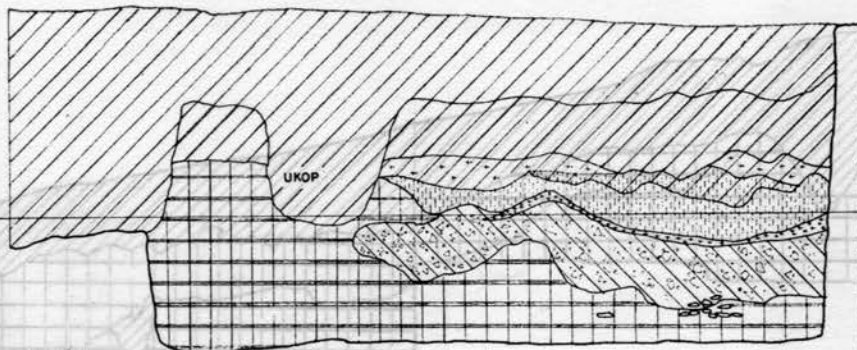

ZUTA PESKUŠA SA ŠUTOM

LEGENDA

- MRKA ZEMLJA (SLOJ I)
- ŽUTA PESKUŠA (SLOJ A)
- SIVA ZEMLJA
- MALTER
- MALTER SA ŠUTOM

Сл. 21 Подужни профил јужно од северног бедема (цртан у размери 1 : 50; на с. 21)
 Fig. 21 Coupe longitudinale au Sud du rempart Nord. (Relevé 1 : 50, illustr. réduite)

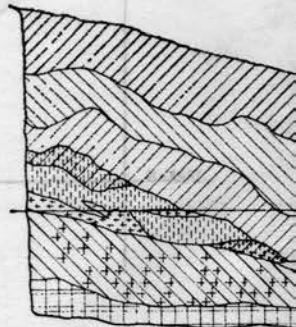

H=44,20

LEGENDA :

- TAMNO SIVA ZEMLJA (SLOJ I)
- TAMNO MRKA (SLOJ II)
- SVETLO ŽUTA PESKUŠA (SLOJ A)
- TAMNO MRKA SA ZAPEČENOM ZEMLJOM (SLOJ B)
- TAMNO MRKA ZEMLJA SA GAREŽI (SLOJ B)
- SVETLO SIVA SA INTENZIVNIM ŠUTOM (SLOJ D)
- GAREŽ (SLOJ C)
- ZAPEČENA ZEMLJA (SLOJ B)

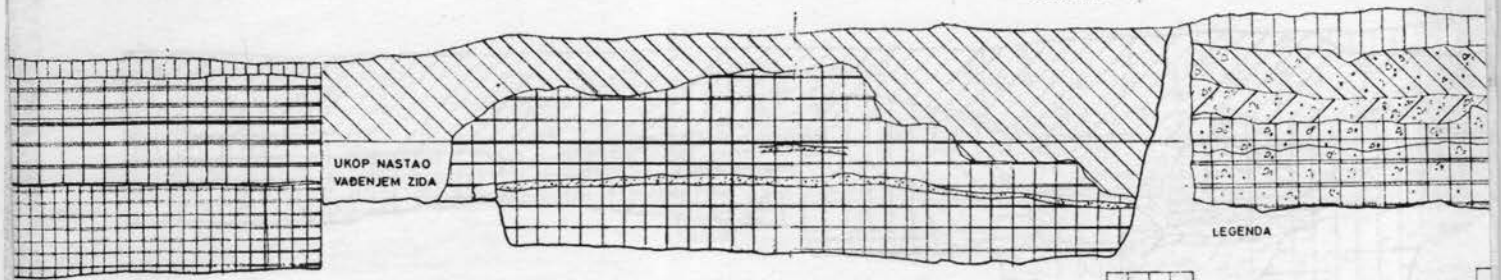
Сл. 22 Јужни профил кв. L/4 (размера као код претходне слике)
 Fig. 22 Coupe de la berme Sud du carré L4 (Echelle et réduction comme fig. 21).

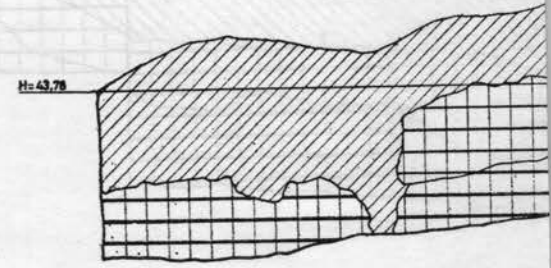
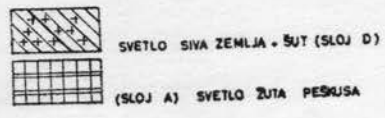
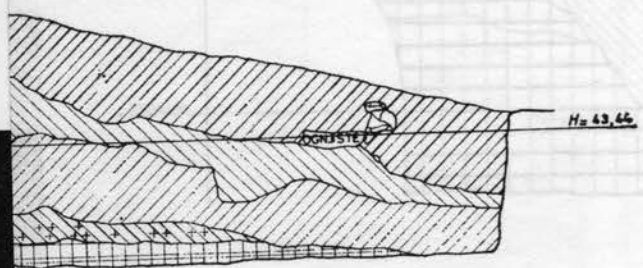
LEGENDA

- TAMNO SIVA (SLOJ I)
- MRKO SIVA ZEMLJA
- TAMNO MRKA ZEMLJA
- II- • ZAPEČENA ZEMLJA (SLOJ B)
- II- • GAREŽ (SLOJ C)
- GAREŽ (SLOJ C)

Сл. 23 Западни профил кв. L/4 (размера као код претходне слике)
 Fig. 23 Coupe de la berme Ouest du carré L4 (Echelle et réduction comme fig. 21).

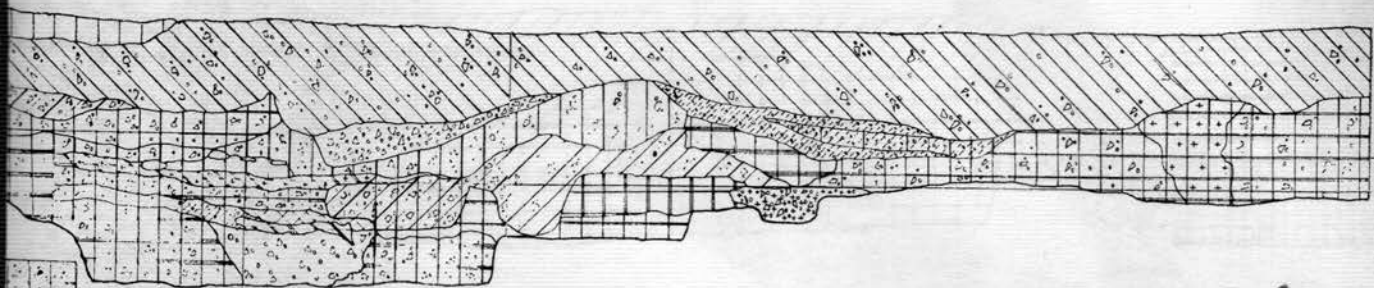
ци смањен на 1:75)
 а 1:75).

L/4 (размера као код сл. 21)
 Ouest du carré L4 (Echelle et réduction comme fig. 21).

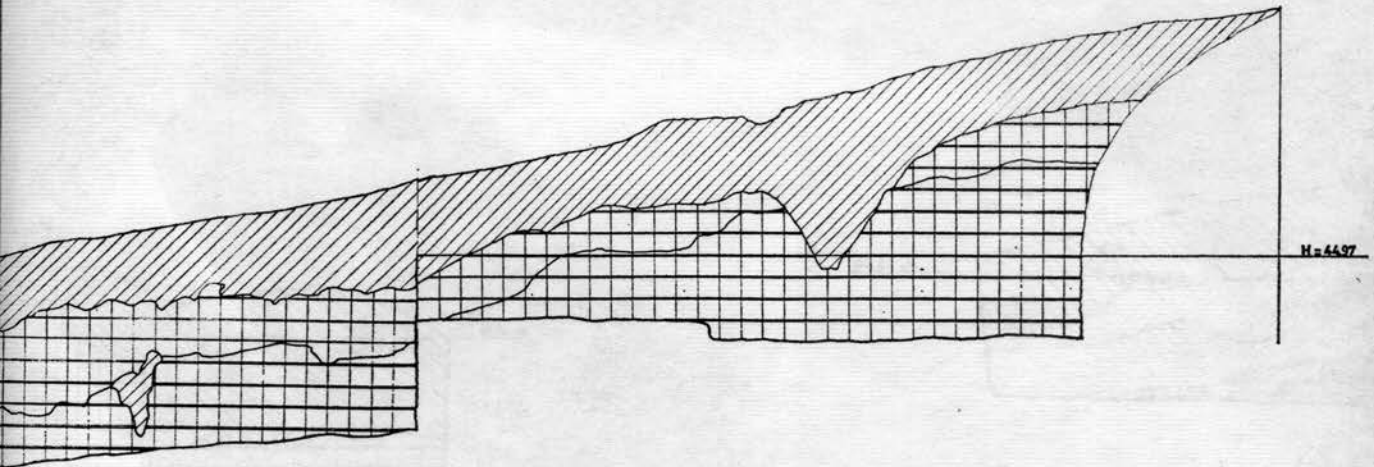
Сл. 24 Источни профил кв. К/4 и К/5 (разм
 Fig. 24 Coupe des bermes Est des carrés K4

Сл. 1
 дело
 Fig. 1
 parti

H=51

- ŽUTA PESKUŠA SA ŠUTOM
- SVETLO SIVA Z. SA ŠUTOM
- TAMNO SIVA SA SA ŠUTOM
- SIVA Z. SA ŠUTOM
- ŠUT

H=4497

epa kao kod sl. 21)
 et K5 (Echelle et réduction comme fig. 21).

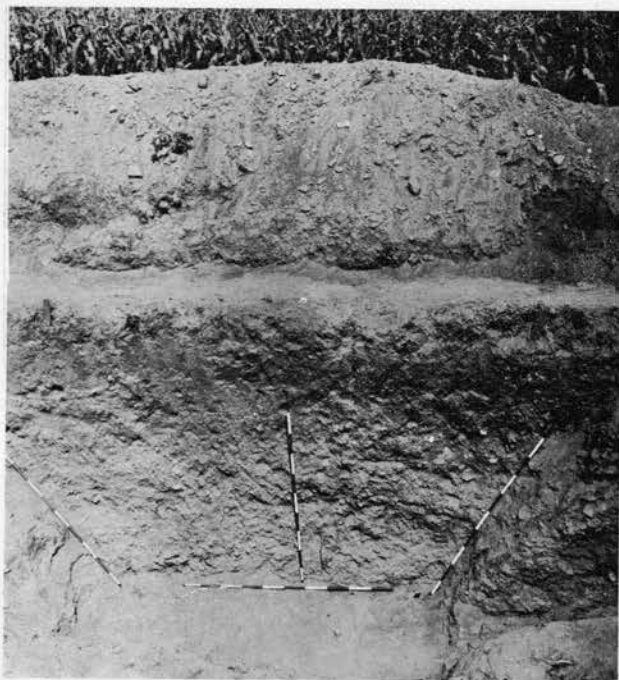
Сл. 18 Детаљ трагова коља у западној капији
 Fig. 18 Détail des traces de poutres de la même porte.

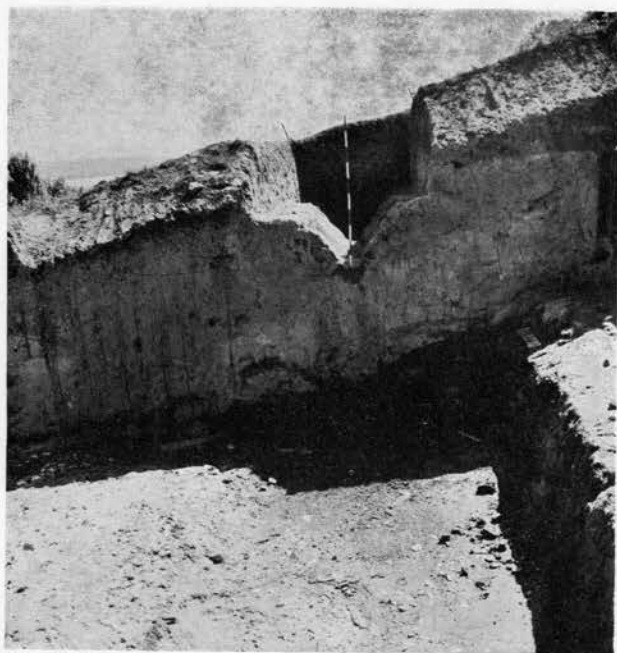
Сл. 17 Трагови коља у улазу западне капије
 Fig. 17 Traces de poutres dans l'entrée de la Porte Ouest.

Сл. 19 Улаз у западну капију с платформом
 Fig. 19 Entrée de la Porte Ouest avec plate-forme.

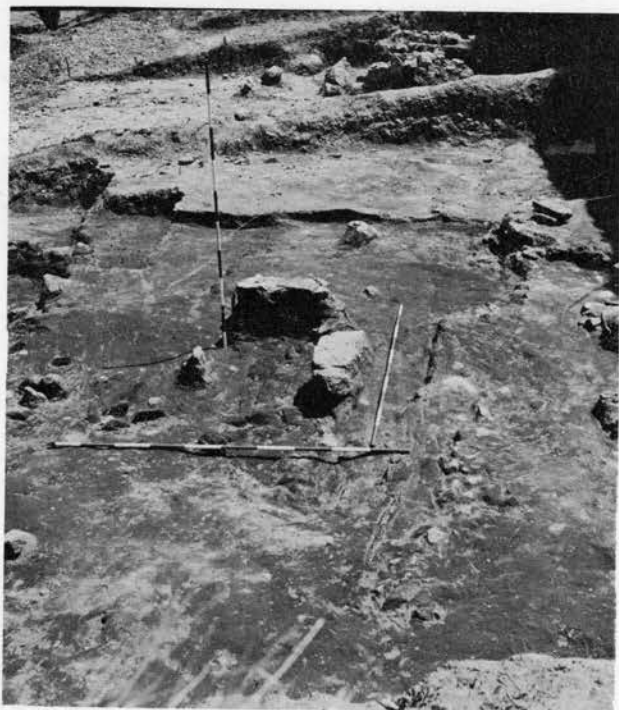
Сл. 20 Ров испред западне капије
 Fig. 20 Le fossé devant la Porte Ouest.

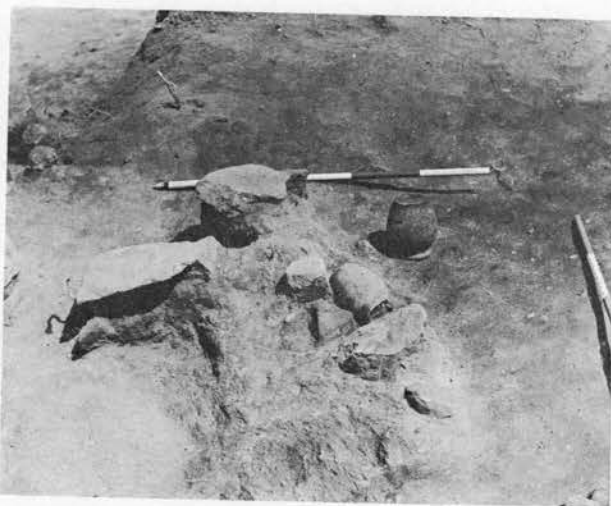
Сл. 25 Ров у кв. К/5 и Ј/5
Fig. 25 Fossé dans les carrés K5 et J5.

Сл. 26 Профил рова у кв. Ј/5
Fig. 26 Coupe du fossé dans le carré J5.

Сл. 27 Средњовековна кућа у кв. L/3
Fig. 27 Habitation médiévale du carré L3.

Сл. 28 Средњовековна кућа у кв. L/5
Fig. 28 Habitation médiévale du carré L5.

ИСКОПАВАЊА НА КАРАТАШУ

ПРВИ ПРЕТХОДНИ ИЗВЕШТАЈ 1978/79

УВОД

Избегавајући судбину великог броја римских фортификација које су заувек нестале приликом изградње ХЕ Бердап I, Караташ ће бити поштеђен и нових потапања, у вези са изградњом нове велике бране код Кусјака. Тако ће, срећом, уз Понтес који има специфичну функцију и свакако и историјско-грађевински развој, остати као једини очуван ауксилијарни логор на линији од Купа (Cippae) до Аква (Aquaе). Иако ни приближно довољно истражен, Караташ је у последњој деценији често спомињан у археолошкој литератури, пре свега због неколико сасвим изузетних налаза са овог локалитета, а затим и због историјског контекста у коме се овај сектор нашао у неким новим радовима кад се ради о овом делу римског лимеса на Дунаву.

Старије податке о Караташу, текстуалне и графичке дао нам је Kanitz¹. Он извештава о „једном значајном грађевинском објекту“ преко пута Гүра Вај. По њему, димензије кастила износиле су 172×100 m. Караташ је, затим, забележен више пута приликом рекогносцирања која су на овом подручју изведена.²

Прво, сондажно истраживање започео је Илија Јанковић 1964. године. Пошто је у непосредној близини утврђења отворен каменолом за потребе изградње бране, било је неопходно потребно и хитно извршити заштитне радове. У две године истраживања откривена је делимично капела са криптом на северном делу локалитета, о којој ће бити посебно речи, затим источни бедем утврђења и још неки изоловани елементи фортификације. Екипа је том приликом контролисала, делимично, и грађевинске радове који су изведени на простору некрополе, али нажалост, није могла да спречи њено уништава-

ње³. Неколико година касније, 1971, археолошка истраживања Караташа обновили су Владимир Кондић и Љубиша Зотовић. Радови, изведени скромним средствима, дали су занимљиве резултате. Ухваћени су правци пружања бедема, а на североисточном углу утврђења откривен је источни одбрамбени зид, који спомиње Kanitz⁴, ширине 2 m, дужине 34 m, који се завршава четвртастом кулом. Том приликом, пошто истраживања нису настављена, овај комплекс није разјашњен. Остало је да се утврди да ли је то само један заштитни зид према реци, или има и других елемената који затварају овај простор у једну целину. Унутар утврђења постављено је више сонди које су имале за циљ да утврде стратиграфску слику фортификације. Резултати који су тада добијени потпуно се усаглашавају са најновијом стратиграфском сликом локалитета. Некропола, која је том приликом истраживана, дала је веома ране налазе у гробовима спаљених појника. Том приликом откривени су и зидани гробови из III и IV века. Занимљиво је споменути да је током ових ископавања у подножју утврђења, око 100 m низводно у самој обали, откривено једно светилиште посвећено Јупитеру Долихену. Наиме, у току изградње бране, булдожером је скинут један цео сегмент обале. Нажалост овом приликом је разорено по свему судећи потпуно очувано светилиште, које је иначе било грађено у једном нивоу, засвођено и исликано црвено-белом бојом у фреско техници. Сачуван је само делимично унутрашња страна јужног зида и један вотивни натпис постављен у време Каракале. Данас више нема ни трага од овог изузетног споменика.⁵

Несрећне околности око овог значајног локалитета довеле су до знатних зарања управо у последњој деценији. Чињеница да

¹ F. Kanitz: *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 49.

² V. Kondić, B. Jovanović, *Arheološki pregled* 6, 7, 1964, 1965.

³ I. Janković, *Arheološki pregled* 6, 1964, 53—55; Дневник истраживања 64/65 (документација Археолошког института); *Старе културе Бердана*, каталог изложбе, САНУ, 1969, 158.

⁴ Kanitz, op. cit., 49.

⁵ О истраживањима из 1972. види дневник радова В. Кондића и Љ. Зотовић, Документација Археолошког института.

се налазио уз саму брану, такођећи у центру градилишта које је иначе изменило и стратиграфску и географску слику овог краја, довела је до знатних општења великих делова локалитета. Тако је један део насеља, западно од утврбења, о коме нам податке оставља И. Јанковић, данас покривен моћним насипом, сса 8 m дебљине⁶. Јужни део локалитета је сада под насељем новог Сипа и туристичког комплекса на Караташу. Ипак, настојањем Археолошког института и Туристичког друштва у Кладову, неки предмети од великог значаја спасени су и сачувани. Поменули би смо бронзану статуету Нептуна с делфином, изванредан рад краја I века н.е., рабен у најбољим хеленистичким традицијама⁷, затим неколико добрих примерака ситне бронзане пластике, низ предмета од стакла и керамике, и др. Још увек је необјављена глава од мермера, део монументалне статуе, највероватније цара Албина, иако га је, у историјском контексту тешко довести у везу са овим крајевима⁸. Међутим, до најзначајнијег налаза се дошло, у потпуно истим околностима, 1969. г., колико знамо у непосредној близини логора. Том приликом нађена је мермерна плоча, димензије 1×2 m, са урезаним потписом:

IMP(erator) CAESAR DIVI NERVAE F(ilius)
 NERVA TRAIANVS AVG(ustus) GERM(anicus)
 PONT(ifex) MAX(imus) TRIB(unitia) POT(estate)
 V P(ater) P(atriciae) CO(n)S(ul) III
 OB PERICVLVM CATARACTARVM
 DERIVATO FLVMINE TVTAM DA
 NVVI NAVIGATIONEM FECIT

Захваљујући ознакама о трибунској власти и конзулату, натпис је лако датован у 101. годину⁹. Овај натпис је недвосмислено потврдио и датовао Сипски канал, кога је још Kanitz уочио, нацртао и дао доста по-

датака о њему. По његовим опсервацијама и мерењима канал је био дуг 3220 m, широк 10 m. Висина насипа с обеју страна износила је 14 m, а констатован је 150 m јужно од реке¹⁰. Канал је, нема сумње, свој западни улаз—излаз имао негде око речнице Кашајне. Утврбење које је подигнуто на његовом западном крају датовано је у III век и свакако му је основна функција била заштита канала¹¹. Задржавамо се на овим детаљима због тога што је питање римског канала, ван сваке сумње, у уској вези са функцијом кастела на Караташу. Поред чињенице што је натпис пронађен на самом локалитету, који се налази у његовој непосредној близини, поставља се и питање његове заштите, у време када му је због познатих околности у вези сукоба са Дачанима одбрана била итекако потребна. Канал је изграђен само годину дана по окончању радова око пута у Клисури и део је јединственог концепта мера, предузетих пред дачки поход, за обезбеђење комуницирања и снабдевања трупа. Природно је да је канал морао бити брањен, било изградњом новог или реконструкцијом и ојачавањем већ постојећег утврбења на овом простору. Утврбење са насељем на Караташу дозвољава могућност идентификовања са једним од топонима који спомиње Прокопије за овај део обале Дунава. То су Carut bovis и Diana¹², два од три кастела која овај писац наводи између Dierna-e и Pontesa. Идући од запада ка истоку то су Ducis pratum, Carut bovis и Diana (Zanes). Најпре М. Мирковић¹³, затим П. Петровић¹⁴, били су склони да Караташ идентификују са Carut bovis. По њиховом мишљењу, које се иначе разликује само у лоцирању утврбења која иначе познајемо, Ducis pratum би био кастел на улазу у канал (код некадашњег Сипа)¹⁵. Carut bovis на изводном излазу, а Zanes (Diana) би било утврбење испред Кладова. (М. Мирковић је, претпостављамо, при томе мислила на Доње

⁶ И. Јанковић, *Старе културе Бердана*, 158. Непознато је да ли је тај део локалитета уништен пре насипања.

⁷ *Археолошко благо Бердана*, каталог изложбе, Народни музеј Београд 1978, 67, кат. бр. 145 и 146; *Античка бронза у Југославији*, каталог изложбе, Народни музеј Београд 1969, 87 и 105, кат. бр. 80 и 146.

⁸ Портрет најме носи све уобичајене стилске карактеристике овог времена. Било би много логичније када би могао да се повеже са Септимијем Севером, са којим има такође неких сличности, а што би историјски било оправдано.

⁹ Табла је пронађена и сачувана захваљујући залагању и ангажовању друга Николића, тадашњег председника Туристичког савеза Кладова, и портрет поменутог цара сачуван је његовом заслугом. Таблу је најпотпуније до сада објавио Петровић, *Нова Трајанова табла у Бердапу*, *Старинар XXI*, 1970, 31—38.

¹⁰ F. Kanitz, op. cit., 50.

¹¹ P. Milošević, *Arheološki pregled* 6, 1964, 59—61; *Старе културе Бердана*, 150. П. Милошевић даје димензије овог утврбења (131×28,80 m) датује га и од Александра Севера до Јустинијана.

¹² Procop., *De Aedif.* IV 6.

¹³ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd, 1968, 112.

¹⁴ П. Петровић, op. cit., 37. Наводећи као и М. Мирковић три кастела између Dierna-e и Pontesa, упоређује их такође са локалитетима познатим из раније литературе и новјих рекогносцирања и ископавања. Као треће, које иначе идентификује са Zanes (Diana), аутор спомиње утврбење код Давидовца. Нигде у овом селу, које се налази у непосредној близини Караташа (сса 2 km), не постоје трагови неке значајне античке фортификације. Можемо само претпоставити да је П. Петровић мислио на локалитет Доње Буторке, 300 m узводно од турске тврђаве Фетислам, у Кладову.

¹⁵ P. Milošević, op. cit., 59—61.

Буторке)¹⁶. Подстакнута открићем жртвеника са натписом у већ споменутом Долихеновом светишту на Караташу, М. Мирковић, која је овај натпис објавила, кориговала је неколико своје мишљење¹⁷. У натпису који се, иначе, датује у 211. годину, аутор је дао занимљив предлог разрешења четири следећа иницијала: MCRD. Пошто је констатовано да се слова M и D не могу везати за Дробету која је у то време већ колонија, М. Мирковић предлаже следеће разрешење: M(agistar) C(ivium) R(omanorum) D(ianae). Она примећује да је свакако врло бројна skupина римског становништва у логору и насељу у његовој близини, које није имало градски статус, могла да има неки облик своје локалне управе са магистром на челу. Напоменути би смо да су приликом ископавања 1971. на терену налажене бројне опеке са жигом Diana, као, за сада, једини материјални доказ који иде у прилог оваквом мишљењу¹⁸. Самим тим питање око назива за утврбење на Караташу и даље остаје отворено. Прокопије за *Carut bovis* изричито каже да је подигнуто за време Трајана¹⁹. То је ван сваке сумње утврбење и за кастел на Караташу. Редослед који овај писац наводи поклапа се са нама познатим подацима о броју фортификација на линији Dierna-Pontes, а Караташ поистовећује са називом *Carut bovis*.²⁰

Међутим, не можемо да будемо сасвим сигурни да је на брзину извршеним рекогносцирањем пре потапања идентификована и уочена баш свака римска фортификација на овом терену²¹, те тако и број и редослед код Прокопија морају бити прихваћени са резервом.²² Осим тога, Прокопије говори о малом утврбењу *Zapes*, што се за Караташ, као једном од највећих утврбења на лимесу, заиста не може рећи.

На крају би смо закључили, да у овом часу још увек не треба инсистирати на опре-

¹⁶ Утврбење у Доњим Буторкама, у непосредној близини турске тврђаве Фетислам, истражила је Александрина Цермановић-Кузмановић и то непосредно пред уништење због изградње бродоградилшта у Кладову. Натпис који је тамо пронађен, уз археолошки материјал, недвосмислено показује да је утврбење подигнуто у време тетрархије. Уп. *Старишар* Н. С. XXVIII—XXIX, 127—134.

¹⁷ М. Мирковић, *L. Marivs, Perpetuus, consularis*, *ЖА*, Скопје, 1977, XXVII — 2, 443—448.

¹⁸ В. Кондић, *Дневник радова на утврбењу на Караташу 1971*, Документација Археолошког института.

¹⁹ *Procop.*, loc. cit.

²⁰ *Ibid.*

²¹ В. Кондић, *Cantabaza, Smorna, Kampsa*, *Старишар* Н. С. XXII, 1971, 53—58. На линији *Novae Tabatae*, Прокопије наводи само три од шест сигурно потврђених кастела: Салдум, Босман, Доње Ливадице, Бољетин, Равна.

²² Приликом рекогносцирања нису идентификовани бројни фортификациони објекти које је Свобода уочио (E. Swoboda, *Forschungen am obermösischen Limes*, 1939).

дељењу за један од назива, обзиром да су нова систематски истраживања овог локалитета у току и да ће нам нови резултати вероватно дати више могућности да питање античког утврбења на Караташу буде са сигурношћу разрешено.

Првобитни методолошки приступ археолошким истраживањима утврбења на Караташу, био је, на неки начин, одређен раније добијеним подацима пробних сондажних истраживања овог локалитета. Већ сама чињеница да су правци пружања бедема били утврбени (осим северног), наметала је и концепцију и циљ наших почетних истраживања. Одлучено је стога, обзиром да је објекат предвиђен за конзервацију и презентацију, да се даљим систематским радовима настави са потпуним истраживањем и испитивањем што већих сектора уз бедеме утврбења, а самим тим изнађу и његови најзначајнији пунктови. Начином на који су постављене сонде добијене су не само велике откривене целине које већ сада дају, иако је утврбење тек делимично откопано, јасну грађевинску концепцију плана подизања утврбења. Исто-времено, применом већ утврбењог система вођења теренске документације, дошло се до потпуне стратиграфске, односно хронолошке слике утврбења.

I. ИСТРАЖИВАЊА НА БЕДЕМИМА

1. ЗАПАДНИ БЕДЕМ

(Прилог 1, табла I, слика 1)

Систематским истраживањима утврбења, у току кампање у 1978. и 1979. години, откривена је јужна половина западног бедема у дужини од 50 m. Оријентација бедема је S—J, са девијацијама северног краја ка истоку за 22°. Укупна ширина бедема је 3 m. Констатоване су две фазе изградње. Старији, спољни део бедема, подигнут је до краја II в.н.е. На њему је било значајних интервенција и доградњи, од којих је најсигурнија она на прелазу III/IV век.

Старији спољни зид бедема: Зидан је од крупног, грубо притесаног камена, везаног кречним малтером, са примесом ситнијег шљунка. Највећа очувана висина је 2,10 m мерено до сокла, чија је висина у овом делу 1,40 m. Укупна висина бедема је 3,50 m. Ширина сокла је 0,20 m. Величина употребљених тесаника у зидању бедема је нарочито уочљива на самом јз углу утврбења, где су регистровани квадери просечних димензија 0,70 × 0,95 m.

Млађи — унутрашњи зид бедема: Нешто ужи од спољног, највећим делом зидан од облутака средње величине, везаних жућка-

стим малтером. Највећа очувана висина, мерена од темељне зоне, је 3 m. На јз. углу бедем је полукружан и ојачан са унутрашње стране још једним ужим и плиће фундаирним зидом, тако да у овом делу достиже ширину до 4,70 m.

Куле: На истраженом простору западног бедема откривене су три унутрашње и једна спољна четвртаста кула. Последње две се налазе на самом јз углу бедема, једна са унутрашње, а друга са спољне стране. Дуж западног бедема, са унутрашње стране, откривене су две четвртасте куле истих димензија, хронолошки истовремене са старијом фазом изградње бедема. Унутрашњост кула испуњена је трпанцем у време подизања унутрашњег бедема. Највећа очувана висина зидова кула је 1,75—1,85 m, мерено од нивоа сокла, висине од 0,90 m до 1,00 m. Димензије кула су 4,50 m × 1,60 m. Унутрашња кула на јз углу утврбења, нешто другачије зидања, такође је четвртаста (табла I, слика 2). Унутрашњост куле је, као и код претходне две, испуњена трпанцем, а бочни зидови куле зидани су у комбинацији опеке и камена. Угаони делови су од опеке која је везана компактним малтером, са уским и пригличаним фугама. Димензије опеке су 0,28 × 0,26 × 0,45 cm. Ширина куле је 5,50 m. Бочни зидови куле излазе изван линије унутрашњег бедема за 1,20 m. Највећа очувана висина, мерена од сокла, је 2,60 m. Према траговима на спољњем белему, утврбења је да је ова кула, у првобитној фази, делимично излазила изван спољњег лица старијег бедема. Касније, највероватније на прелазу III и IV в. овај део бедема је ојачан масивном кулом четвртастог облика. Ова кула, постављена насупрот унутрашњој, зидана је у темељној зони од тесаних камених плоча и мањих плоснатих облутака. Према отисцима у малтеру у горњој очуваној зони зидова куле, утврбења је да су изнад темељне зоне коришћене опеке правоугаоног облика.

2. СЕВЕРОИСТОЧНИ УГАО УТВРБЕЊА

У кампањи 1979. године истражен је угаони комплекс SI дела утврбења, са угаоном кулом, делом северног и комплексом зидова источног бедема утврбења. (прилог 2, табла II, слика 1).

Источни бедем. Овом комплексу припадају два зида, која су међу собом паралелна, постављена на растојању од 1,50 m. Старији унутрашњи бедем лучног је облика, оријентисан у правцу S—J, са девијацијом јужног краја ка западу за 22° (табла II, слика 2). На самом зиду унутрашњег бедема констатоване су две фазе градње, тако да је старији спољни зид хронолошки истовремен

са старијим зидом западног бедема утврбења. Највећа очувана висина је 2 m, мерено од сокла, чија измерена висина варира од 1,40 до 0,60 m. Ширина сокла варира у зависности од висине темеља и креће се од 1,02 до 0,35 m. Бедем је откривен у дужини од 10 m а зидан је на исти начин као и западни бедем. Измерена величина највећих тесаника износи 0,47 m. Нивелација је вршена убацивањем подужно сечених плоча од истог камена, димензија 0,60 × 0,10 m. У темељној зони су мањи комади камена док су негде убацивани и облуди (прилог 2, изглед 8). Ширина овог зида је 1,75 m. Зид је додат као ојачање са унутрашње стране овог старијег бедема и плиће је фундаиран, а зидан је од крупнијег камена везаног жућкастим малтером са примесом песка. Највећа очувана висина је 0,60 cm. На неким местима зид је поваћен и веома оштећен савременим објектима. Укупна ширина бедема је 3 m.

Северни бедем. (табла III, слика 1). У овогодишњој кампањи откривен је његов мањи део, у дужини од 4 m. Хронолошки је истовремен са старијом фазом унутрашњег источног бедема. Ширина бедема је у овом делу 1,50 m. Највеће очувана висина, мерена до сокла, износи 1 m. Зидан је од крупнијег камена везаног кречним малтером. Средишњи део је испуњен трпанцем и добро заливен малтером (прилог 2, изглед 5).

Североисточна угаона кула: Овом комплексу припада и четвртаста угаона кула која је зидана на исти начин као и унутрашња кула на југозападном углу утврбења (прилог 2, табла III, слика 2). Обзиром да није било каснијих интервенција, као што је то случај на јз делу, ова кула нам је сачувана у свом првобитном облику. Такође њен спољни зид, који делимично излази изван линије бедема (0,60 m), потврђује наше претпоставке о првобитном облику ових кула.

Спољни источни бедеми и зид изван утврбења: Као што смо већ рекли, паралелно са унутрашњим источним зидом постављен је још један зид који је највећим делом поваћен и уништен (прилог 2, источни бедем 1). Остаци унутрашњег лица зида очувани су, на неким местима, у висини од само једног реда камена и то у зони темеља. Средишњи део зида је сасвим поваћен. Фундиран је у висини сокла старијег, унутрашњег зида, обележеног бројем 2. На основу остатака дела спољњег лица овог зида, може се закључити да је зидан од камена и облутака, везаних малтером. Највећа очувана висина је 1,90 m. Ширина зида је 3 m. Својим северним крајем зид се везује са источним зидом изван утврбења. На овом делу зида, са спољне стране, очувана су два већа кречна квадрата и један већи облук. Димензије квадрата су 0,50 × 0,38 × 0,22 m и 0,75 × 0,37 × 0,23 m, а димензије облутка 0,70 × 0,46 × 0,30 m. Спољ-

ни део источног бедема је, као што смо већ рекли, млађи од унутрашњег, њему паралелног зида, а хронолошки је истоветан са источним зидом изван утврђења.

Источни зид изван утврђења (табла IV, слика 1 и 2): Овај зид је откривен у ранијим кампањама, 1971. године. Радовима 1979. године извршено је детаљно чишћење зида од растиња, како би се извршило његово техничко снимање. Зид је оријентисан у правцу I—Z, са девијацијом источног краја ка југу за 14° . Очуван је у дужини од 32,50 m. Западним крајем зид се наслања на старији бедем утврђења (табла V, слика 1) а источни крај (поваћен у дужини од сса 5 m) завршавао се четвртастом кулом. Укупна ширина зида је 2,20 m. Највећа очувана висина није већа од 0,60 m. После пажљивог чишћења, констатовано је да се ради о два зида (прилог 3, табла V, слика 2) постављена један уз други по дужини, чија ширина варира у обрнутој сразмери наиме, тамо где је један ужи, други је шири. Разлике постоје и у начину зидања. Зид који се наслања на источни бедем 1 зидан је од облутака везаних малтером (прилог 3, изглед 1). На неким местима убацивани су квадери од кречњака и сивкасто зеленог камена. Квадери се јављају на дужини од 18 m, мерено од старијег источног белема. Квадери од кречњака налазе се у горњим зонама очуваног зида, а димензије су им $1,50 \times 0,45 \times 0,20$ m и $0,63 \times 0,73 \times 0,35$ m. Према жљебовима који су регистровани на бочним ивицама ових квадера, а који овде немају никакву функцију, очигледно је да су овде квадери секундарно употребљени. Сивкасто зелени квадери јављају се на 12,75 m, мерено од места спајања са старијим источним зидом утврђења. Регистрована су два реда квадера од саме темељне зоне зида до висине од 1 m (уједно то је и висина очуваности зида по овом делу). Јављају се на дужини од 4 m. Утврђено је да су у примарној употреби. Димензије које су видљиве су $0,65 \times 0,78$ m и $0,78 \times 0,82$ m. Што се тиче другог зида (прилог 3, изглед 2), он се нешто разликује од претходно описаног и то не само по техници зидања, већ и по грађевинском материјалу. Иако темељни део није истражен целом дужином, подаци које смо добили у контролном рову наводе нас на претпоставку да је висина темеља прилагођена конфигурацији терена. Највећа висина темеља је 1,40—2 m у делу где се спаја са бедемом и вероватно да се даље пропорционално смањује. Темељна зона овог зида је углавном од камена. У истом делу, изнад темељне зоне, према очуваним остацима, види се да су коришћене опеке. Регистровано је пет редова опека, дебљине од 4,5 до 6,5 cm, са малтерним fugaма од 3,5 до 5 cm. Изнад опека долазио је слој са каменом. Опеке су квадратне, димензија $0,30 \times 0,30$ m. У

малтеру су регистровани трагови туцане опеке. Источни крај зида се завршавао четвртастом кулом. Део зидова куле је дислоциран, док је сам источни крај зида поваћен и уништен савременим радовима на овом делу терена. Кула је зидана од (темељни делови) облутака и камена који су везани малтером. Висина темеља је 1 m. Уз бочни зид куле регистровани су остаци зида, очуваног у дужини од 7 m, ширине 1,20 m. Очигледно је да је зид накнадно додат, односно да је млађи у односу на кулу. Највећи део овог комплекса нарушен је и оштећен савременим радовима, тако да су најважнији подаци дефинитивно уништени. Нешто је боља ситуација на простору између поменутог зида и валума (рова) који прати целом дужином источни бедем утврђења. Ту је остао неистражен један ужи појас који ће можда помоћи у осветљавању неких проблема у овом заиста сложеном грађевинском комплексу. Нама се за сада чини да различит начин зидања, који је напред изнесен као једини податак којим за сада располажемо, сигурно упућује на закључак о две различите фазе изградње. Према усменом саопштењу Кондића који је сондирао овај део терена 1971. године, овде је углавном налажен касноантички и рановизантијски материјал. До истих резултата смо дошли истражујући простор око зида 1 источног бедема утврђења, који је хронолошки истоветан са старијом фазом овог зида, укључујући и кулу. Чињеница да је у IV в. било великих и значајних интервенција на ојачавању бедема и одбранбене моћи утврђења, само потврђују ову претпоставку. Касније ојачање овог зида највероватније припада Јустинијановој обнови утврђења у VI в.н.е.

3. ВЕРТИКАЛНИ СТРАТИГРАФСКИ ПРЕСЕК ЗАПАДНОГ БЕДЕМА

Профил А—В (Сонда 1/79, скица 30, Прилог 4)

Слој А. Хумус. Садржи ретке фрагменте површинског шута.

Слој В. Тамно-мрка, растресита земља са шупом од опека, камена, малтера. Регистроване су опеке клинастог облика, вероватно делови обрушене сводне конструкције. Ближе углу В овог профила наћен је већи део зида од опека, везаних малтером. Судаћи по техници зидања и грађевинском материјалу представља, вероватно, део бочног зида јз. унутрашње куле. Керамика наћена у овом слоју припада рановизантијском периоду. Доминирају фрагменти карактеристичних амфора са чешљастим или канелираним орнаментом.

Ниво пода I — трошни остаци малтерног подна, налазе се на коти 69,32/96,35 m. Везује се за предходни слој, хронолошки опредељен у рановизантијски период (VI в.), означен као I хоризонт.

Слој С. Означавача дебљи слој подне субструкције чија је доња кота 68,59 m. Ради се о интензивном малтерном шуту који садржи ситније фрагменте опека, камена, облутака, итд. На местима где је под уништен, налажени су његови фрагменти.

Слој D. Од коте 68,45 m. јавља се слој сиво мрке, растресите земље са бројним фрагментима кровног шута (распаднутих тегула). Гарез, различитог интензитета, уочава се на већој површини квадрата, нарочито између поменутог профила и улаза у кулу. Поред бројних фрагмената касноантичке керамике налажено је доста животињских костију, као и риблије кости. Од осталог археолошког материјала треба свакако поменути налаз крстасте фибуле из средине IV в. и оквир са дршком оловног огледала, изузетно добро очуваног и богато орнаментисаног.

Ниво пода II — остаци трошног малтерног пода појављују се на коти 67,99 m. испод претходно описаног дебљег слоја интензивне гари са доста фрагмената кровног шута. Укључујући претходни слој, представља основу II хоризонта. Хронолошки се креће у периоду од краја III до почетка IV в.

Слој E. Слој светлије мрке земље. До коте 67,62 m. јавља се подна субструкција од ситније фрагментованих опека, тегула и мањих облутака са траговима гарези. Слој је сиромашан археолошким материјалом. Међу керамичким фрагментима, доминира керамика III в., добре фактуре, понекад бојена или фирнисована. Нађени су фрагменти два жишка, хронолошки опредељених у II/III в. Налази у овом слоју су претстављали III хоризонт.

Слој F. Са појавом интензивно жуте, компактне земље, садржај слоја је још сиромашнији. Идентификовани су налази I—II в. н.е. (фрагменти зделе од тера сигилате са барботинираним орнаментом на ободу; фрагменти веома танких зидова, бојени и глачани; фрагменти стакла са златастом иридацијом, итд.). Налази припадају нашем IV хоризонту.

Овакав профил је типичан за квадрате сонди 1/79 и 2/78. Уз незнатне разлике потврђује се сигурно постојање наша четири културна хоризонта. По правилу, у деловима испред кула, трагови живота и рушења су најизразитији.

II. ГРАБЕВИНЕ С АПСИДОМ

Средишни део утврђења обухваћен је, такође, сондажним истраживањима ради лоцирања и откривања објеката унутар утврђе-

ња. У кампањама 1978. и 1979. године, овај комплекс је истражен са шест сонди обележених бројева 1/78, 2/79, 5/79 и 6/79. Том приликом наишло се на остатке углавном темељне зоне, зидова, различито оријентисаних и из различитих временских периода (прилог 5, бројеви од 1—9, табла C/I слика 1).

Сем о зиду 9, о коме се може рећи да просторно и хронолошки припада комплексу зидова 4 и 5 (очуван је само први ред темеља) и који источним крајем залази под зид 2, о осталим, делимично откривеним и лоше очуваним зидовима, не може се за сада ништа ближе рећи.

Поред ових зидова, у истој кампањи, откривен је највећи део грабевине с апсидом, која, просторно и по значају, заузима централно место ове површине. Постављена је, у односу на утврђење, у оси S—J. Овогодишњивим истраживањима, сондама 2, 4, 5 и 6, грабевина је откривена у целини и заједно са пространим портиком захвата простор од јужног бедема утврђења. Укупна дужина истраженог комплекса је сса 70 m. Иако је за сада тешко прецизно одвојити улаз грабевине од портика испред ње, измерене димензије од рамена апсиде до преградног зида на јужној страни објекта, износи 15,75×6,50 m (улазни део је ужи за 0,50 m). Сам архитектонски склоп грабевине је врло занимљив. Наиме, иако у самој техници зидања нема неке битне разлике међу зидовима грабевине, уочава се значајна разлика у конструктивном решењу источног и западног зида објекта. Источни зид заједно са апсидом чини једну целину. Напоменути би смо такође, да се исте разлику уочавају и у склопу самог портика (прилог бр. 5).

а) *Апсида:* (табла VI, слика 2): Унутрашњи отвор апсиде је димензија 5,10×2,8 m. Зид апсиде је широк 0,90 m. У темељној зони грађен је од облутака везаних компактним малтером до висине од 0,85 m, а непосредно изнад темељне зоне коришћене су опеке дебљине 5 cm. Горња нивелета очуваности овог зида варира од 0,25 m до 0,65 m. Константовано је да је унутрашње лице апсиде било омалтерисано.

б) *Praefurnium* — На средишњем делу апсиде налази се отвор ложишта (praefurnium-a). Отвор је био засвођен са два реда опека. Чишћењем префурнијума, у основи, нађене су опеке, трагови пепела и груменчићи гари. Саставни део ове целине су два мања, паралелна зидића од опека везаних малтером, постављена са спољне стране префурнијума у дужини од 2 m. Размак између ових зидића је 1,35 m. Највећа очувана висина им је 0,40 m. Димензије опека су 0,40×0,28×0,05 cm. Разлике постоје и у начину зидања источног и западног рамена апсиде. За разлику од западног рамена које је мањих ди-

мензија ($0,80 \times 0,40$ m) и некако пресечено западним зидом грађевине, источно раме је јасно профилисано и ојачано пиластром (као уосталом и источни зид грађевине). У горњој зони, како рамена апсиде, тако и пиластра овог зида, опеке су степенасто сложене (односно на испуст). Димензије источног рамена апсиде су $1,60 \times 0,85$ m. Очувано је у висини од 5 редова опека.

с) *Источни зид*: (Прилог 5, изглед 2, табла VII, слика 1). Као што смо већ рекли, део ове целине, не само по техници зидања, већ и по конструктивним карактеристикама, је источни зид грађевине. Оријентисан је у правцу S—J, са девијацијом северног краја ка истоку за 33° . Очувана дужина овог зида, мерена од унутрашњег рамена апсиде, је 18 m. У темељној зони зидан је на исти начин као и апсида (део су једне целине). Изнад темељне зоне је са спољне стране формиран сокл ширине 20 cm. Ширина зида је 0,60 m, док је највећа очувана висина 0,50 m. До ове висине зидан је од облутака различите величине и облика везаних малтером. Изнад овог дела коришћене су опеке, димензије $42 \times 28 \times 4$ cm, судећи према њиховим отисцима у малтеру. На неким местима, изнад нивоа пода са унутрашње стране, очувани су трагови малтера, што нам указује на чињеницу да је зид, био омалтерисан.

д) *Пиластри*: Са сољне стране зид је ојачан пиластрима, изведеним на исти начин као и источно раме апсиде. Димензије темељне стопе пиластра су $1,80 \times 0,85 \times 0,25$ m. Изнад темељне зоне пиластри су зидани од опека везаних малтером. Висина очуваности варира од 0,42 m до 0,65 m. На очуваном делу зида регистрована су три пиластра. Други пиластар налази се на 2,50 m, а трећи на 5,40 m од унутрашњег рамена апсиде. Између другог и трећег пиластра регистровани су остаци мањег пиластра (ојачања), ширине 0,45 m такође од опека, постављеног директно на сокл зида.

Западни зид (Прилог 5, изглед 1, табла VII, слика 2): Оријентисан је у правцу S—J са девијацијом северног краја ка истоку за 32° . Зид је изузетно дугачак и још није у целини истражен. Радовима 1979. године откривен је његов јужни крај, тако да му је досадашња укупна дужина 33,50 m. Овај зид северним крајем залази под северни профил сонде 1/78. Зид је широк 0,60 m. Очувана висина изнад темељне зоне варира од 0,20 m до 0,35 m. И у начину зидања постоје разлике између ова два зида грађевине. Наиме, на делу где је зид очуван до висине од 0,35 m, види се да је зона са опекама почињала двадесетак сантиметара изнад пода (део зида од облутака). Регистровано је, такође, да су последња 3,75 m зида накнадно призидана. Као и код источног зида грађевине и овде су

на неким местима очувани трагови малтерисања.

Јужни преградни зид грађевине. Контуре темељне зоне овог зида регистроване су у основи грађевине. Ширина му је 0,60 m, а зидан је од облутака везаних малтером. Пружа се од источног до западног зида објекта у дужини од 6 m. Означен је као зид улаза у објекат. У овом делу, приликом радова на истраживању завршетка темеља источног зида објекта, наишло се на темељне остатке зида, паралелног са источним, на удаљености од 0,50 m. Откривено је 3,20 m овог зида о коме се, без даљих истраживања не може ништа ближе рећи.

ПОРТИК

Шире узевши, означава простор јужно од грађевине с апсидом до јужног бедема утврђења. Западна страна портика затворена је зидом, обележеним бројем 3, а источна низом стубаца. Димензије портика, мерено од првог стуба портика, односно северног краја западног зида до бедема, износе $16 \times 4,40$ m. На источној страни портика налазе се остаци четири скоро квадратна стубаца, који су постављени на правилном растојању од 4 m све до јужног утврђења. Сви стубови су изведени од опека везаних малтером, који леже на проширеној квадратној стопи (табла VIII, слика 1). Незнатне разлике постоје у димензијама стубова и висини очуваности (70×70 cm и 82×84 cm, са очуваном висином од 0,25 cm до 0,85 cm.). Висина стопе је такође различита (од једног до три реда опека). На једном стубу није регистрована. Све опеке су истих димензија, $0,42 \times 0,28 \times 0,05$ m, са истом дебљином малтера од 5 cm. Између прва три стуба очувани су остаци темеља зоне зида, ширине 0,50, са највећом очуваном висином од 0,30 m. Изведен је од облутка, камена и фрагмената опека, без везивног материјала.

Зид (3) — западни зид портика:

Паралелно са стубовима, на удаљености 4,25 m, налази се западни зид портика, оријентисан у правцу S—J, са девијацијом северног краја ка истоку за 34° . За разлику од низа стубова који су, приближно, у линији источног зида грађевине с апсидом, овај зид је померен за 1,50 m у односу на западни зид грађевине с апсидом. Северни крај овог зида је ипак, на неки начин, у конструктивној вези са западним зидом грађевине с апсидом, преко доградњи у виду мањих зидова, од којих је један већим делом од опека, са само једним редом облутака у темељној зони. Дужина му је 3,25 m, а ширина 0,60 m. У продужетку, ка западном зиду портика, у основи, откривени су остаци малтерне стопе зида (?) дим. $3,70 \times 0,50$ m. Међутим, да би

се утврдило да ли су то остаци зида или нека врста „улаза“ у простор, портика за сада нема довољно података. Добија се ипак утисак да се ради о некаквој отвореној комуникацији (прилог 6, скица бр. 13). Што се тиче самог западног зида портика (зид 3), његова укупна дужина је 16 m. Највећа очувана висина је 0,55, а ширина је 0,60. Рађен је од већих и мањих облутака (на северном крају су убациване и опеке), везаних малтером, са пригличаним фуђама.

На удаљености 5,80 m од северног краја зида, уз зид са спољне стране, приклоњен је кречњачки квадер дим. $0,87 \times 0,60 \times 0,30$. Наспрам квадера, са унутрашње стране зида, очувани су остаци стопе, највероватније стуба носача, од опека везаних малтером. Висина од стопе је 0,30 m. (очувана су два реда опека), димензија $1,00 \times 0,75$ m. Димензије опека су $0,43 \times 0,18 \times 0,05$ m. На неким местима су унутрашње стране зида очувани су трагови малтерисања, а са спољне мањи фрагменти фресака са траговима црвене боје.

ВЕРТИКАЛНИ СТРАТИГРАФСКИ ПРЕСЕК КОМПЛЕКСА ГРАЂЕВИНЕ С АПСИДОМ

Профил С₁—D₁ (сонда 4/79 — скица 17, прилог 7). Слој А. Рецентни шут (кота С₁—68.59; кота D₁—68.69). Насип од туцаника којим је нивелисан терен. Без налаза. Слој В. Тврда, тамно-мрка земља са грађевинским кровним шутом, садржи фрагменте тегула, имбрекса, опека итд., различите величине. Слој С. Мрка растресита земља (кота—68.44). Поред грађевинског шута, садржи богат археолошки материјал, хомоген у хронолошком смислу. Преовлађују фрагменти карактеристичних амфора, са чешљастим или канелираним орнаментом. Занимљиво је напоменути да је у овом случају нађена „остава“ амфора табела IX, слика 1). У свим амфорама су нађени остаци цереалија а у једној од њих и добро обрађени коштани пршљенак, украшен концентричним кружићима. Од керамичког материјала јављају се и фрагменти већих питоса, а регистровани су и фрагменти сиво-печене керамике грубље фактуре (лонци, зделе). Поред керамичког материјала, подвукли би смо налазе изузетно великог броја разноврсних пољопривредних и занатских алатки које се јављају на целом истраженом простору (срп, длето, чекић, секире, маказе, мотика, итд.). Уз наведени материјал, јављају се и фибуле, затим фрагменти коштаних предмета, жижака-све исте хронолошке опредељености. Ретки су налази новца, али они потврђују хронолошке оквире слоја (Јустин, Јустинијан).

Ниво пода I — остаци, регистровани на коти 68.19 везују се хронолошки за ранови-

зантијски период. Слојеве обележене словима В, С и под I идентификовали смо као хоризонт I. Слој D. Жућкасто-мрка растресита земља са гаражи и пепелом завршава први, најмлађи хоризонт. У слоју непосредно изнад основе пода 2, забележен је налаз великог броја гвоздених клинова, кланфи, што могу бити остаци изгореле и уништене дрвене кровне конструкције. Поред присуства кровног шута и другог грађевинског материјала, уочена је промена у керамичком материјалу. Доминирају фрагменти тзв. утилитарне керамике боље фактуре, сиве или наранђасте боје печења, која се хронолошки опредељује у касноантички период. Регистровани су и глеђосани судови (зделе, жишци). Бројни су налази стакла (дна, или ободи чаша) и разних металних предмета (ножеви, стрелице, итд.). У овом слоју налажени су новци Диоклецијана, Максимијана и Херкула, Лицинија, Максимилијана II, Јулијана Апостате, итд.

Ниво пода II — нивелета која се везује за последњу грађевинску фазу објекта са апсидом, укључујући и портик. Налази се на коти 67.50, и заједно са слојем D, шире хронолошки опредељеног у касноантички период, означава други хоризонт.

ОПИС ПОДОВА КОМПЛЕКСА ГРАЂЕВИНЕ С АПСИДОМ, УКЉУЧУЈУЋИ И ПОРТИК

Ниво пода I — Представља нивелету најмлађег хоризонта становања, опредељеног у рановизантијски период. Остаци пода налазе се на коти 68.19. Под је углавном био од опека. Највеће измерене димензије овог очуваног дела су $2,63 \text{ m} \times 1,70 \text{ m}$ (сонда 4/79, Табла IX, слика 2). У структури пода коришћене су како целе, тако и фрагментоване опеке, различитих димензија: $0,42 \times 0,29 \times 0,05 \text{ m}$ и $0,39 \times 0,27 \times 0,05 \text{ m}$. По дијагоналама имају утиснуте двоструке линије. У основи, на неким местима, уочена је употреба и већих, грубо тесаних и неправилно обликованих каменних плоча, дим. $0,68 \times 0,47 \times 0,17 \text{ m}$. Иако трошни, остаци темељне зоне зидова од облутака са грађевинским материјалом налаженим у слоју, потврђују претпоставку о интензивном животу логора у овом периоду, прекинутом великим разарањима која су доживела и многа друга утврђења на овом делу лимеса.

Ниво пода II — Нивелета која се везује за последњу грађевинску фазу објекта са апсидом, укључујући и портик, налази се на коти 67.50. Остаци пода II, који је унутар грађевине с апсидом од опека, очувани су, углавном источни зид објекта (табла VIII, слика 2). Опеке су биле правилно сложене.

Очувано је 15 редова. Број очуваних опека у једном реду је различит, креће се од 1 до 5 (опека). Димензије опека су $0,36 \times 0,28 \times 0,45$ m. За разлику од пода у грађевини, основа испред улаза, као и у простору захваћеним портиком, покривена је крупнијим и ситнијим облацима (коришћен је такође камен и ситни фрагменти опека), заливених малтером (прилог 6, скица 13). Кота 67.65—67.70. На највећем делу истражене површине регистрован је тањи слој жутог песка измешаног са ситним шљунком, дебљине сса 15 cm, којим је нивелисан терен основе II хоризонта. Предпостављамо да смо на трагу једне од главних комуникација, постављене у оси S—J. Према садржају слоја (Прилог 7, слој D. сонда 4/79, скица 17) који се везује за ову нивелету, знамо да је ова грађевина претрпевши извесне интервенције, интезивно живело шире узевши, у пуном четвртном веку. Тачније хронолошке оквири не могуће за сада утврдити, јер објект није истражен у целини.

Ниво пода III — Када је у питању комплекс грађевине с апсидом, напомињемо да се само на мањем делу истражене површине (тамо где је то било неопходно) ишло испод нивелете пода II, односно II хоризонта. Приликом сондажних радова у 1978, на простору северно од грађевине, ради добијања тачних стратиграфских података, на коти 66.76, наишло се на слој интензивне гаражи. На неким местима уочене су и хоризонтално постављене опеке. Ову нивелету би регистровале као основу трећег хоризонта (под III). Према археолошком материјалу нађеном у слоју изнад ове нивелете, а испод пода II, хронолошки смо је определили у III в.н.е. Керамички материјал је финије фактуре, а преовлађују фрагменти са траговима бојења и фирниса на трбуху, као и фрагменти од беле каолинске глине. Идентична керамика и хронолошки истовремено је налажена и са спољне стране источног зида грађевине. Овде је регистрован и већи број игала од бронзе или кости за косу и шивење. Хронолошки би то свакако била и најстарија фаза живота грађевине, односно време изградње објекта. Да би се добила потпунија слика о временским оквирима настајања и живота овог објекта, као и неопходни технички подаци о архитектури, у апсидалном делу објекта отворен је контролни ров димензија 10×1 m, постављен управо на префурнијум. Том приликом дошло се до занимљивих стратиграфских података о (прилог 8 скица 14, табла X, слика 1) објекту: указао се хидраулични малтер испод кога су се налазиле велике хипокаустне опеке, димензија $0,56 \times 0,56 \times 0,06$ m, и то само у про-

стору апсиде. Изван апсидалног простора јављају се подне опеке истих димензија као и уз источни зид објекта (под II). Изнад опека налажен је кровни шут (тегуле, имбрекси). Констатовано је такође, да је под овде за скоро десет сантиметара нижи (кота 67.40), вероватно услед притиска обрушене кровне конструкције. Непосредно испод нивелете пода II, до коте 66.64, на којој је откривен добро очувани малтерни под, целом ширином рова јавља се подна субструкција од камена, опека, фрагмената, тегула, имбрекса са малтером (прилог 8, скица 16, табла X, слика 2). На коти 66.78 појавили су се горњи делови керамичких цеви које су у овом случају имале термостатичку функцију. У самом слоју је налажено доста њихових фрагмената, било, обода, или трбуха. Према цевима очувани инситу и њиховим отисцима на малтерном поду, констатовано је да су постављене на правилном растојању у размаку од 0,45 m. Чишћењем префурнијум-ложишта, нађени су фрагменти утилитарне керамике и једно бронзано дугме. У основи ложишта, на коти 66.62, земља је црвенкасте боје и са траговима пепела. Нађени археолошки материјал смо шире определили у III в.н.е., односно сматрамо да је хронолошки истовремен са већ поменути материјалом, налаженим са спољне стране зида грађевине, који припада нашем хоризонту III. У истом хоризонту, у апсидалном делу, на коти 67.70, нађена је бронзана статуета Минерве, провинцијски рад из II/III века н.е. Са спољне стране западног зида објекта нађен је бронзани судић-ритон, такође II—III в.н.е. Наведени материјал свакако потиче из најраније фазе живота објекта, времена када је и префурнијум био у употреби, односно када је коришћен систем за загревање.

Према напред наведеним подацима и оскудном археолошком материјалу, ову најстарију фазу живота објекта би смо шире и определили у III в. У следећој етапи долази до затрпавања префурнијума и испуњавања читавог простора трпанцем дебљине 0,80 m. Ова фаза би се, као што је већ речено, хронолошки определила у IV в.н.е. У VI в.н.е. објект у овом облику престаје да живи. Закључили смо то на основу трошних остатака темеља зида из овог периода, фундираних у основи пода II грађевине с апсидом. Пошто се ради о сложеном грађевинском комплексу који је веома дуго живео и трпео многе интервенције, били смо у могућности да дамо само његове шире хронолошке оквири. Напомињемо да грађевина још увек није у целини истражена, и то баш они њени елементи који би нам дали прецизнија датовања.

ЗАКЉУЧАК

У прве две године обновљених истраживања утврђена на Караташу остварени су основни циљеви којима се тежило. Према првобитним замислима, идентификоване су најважније тачке фортификације. Константовањем северног бедема са североисточним комплексом, као и западног са југозападним бедемом, уз неке елементе са претходних истраживања, ухваћен је габарит утврђења, а одређене су и његове димензије (сви 140 m × 134 m — прилог 9). Ови први резултати одредили су методолошки приступ и главне смернице даљих истраживања. Радови у централном делу кастела донели су као резултат не само откривање велике грађевине с апсидом, постављене у оси S—J, већ и могућност да се у њеном продужетку, у једној грађевинској повезаности, дође и до елементата који наговештавају излазак на јужну капију те, према томе, и на главну комуникацију унутар утврђења.

Истовремено, добијене су и јасне стратиграфске одреднице за хронолошка одређења када се ради о настанку и развоју утврђења. За сада се могу издвојити четири основне фазе (културна хоризонта), с напоменом да су две прве, најстарије, јасно одвојене једна од друге када се ради о археолошком материјалу, али их је у архитектури још увек веома тешко издиференцирати. Стога ћемо их овде тумачити као једну целину.

I. Најстарију фазу, дакле настанак утврђења, за сада можемо одредити на крај I и почетак II века н.е., у време највећих Трајанових активности на Дунаву. Овај термин потврђује не само покретни археолошки материјал из фортификације већ и из некрополе, и спорадични налази из делова насеља у непосредној околини утврђења. Склони смо, стога да закључимо да су спољни камени бедеми, са унутрашњим кулама, такође из овог периода, премда је то, за сада, тешко доказати непосредно налазима новца или другог, хронолошки осетљивог материјала. Остаје још увек неразрешено питање постојања неке раније, можда земљане фортификације, за коју такође немамо материјалних доказа.

II. Период који можемо назвати северовским, који свакако започиње са крајем II и залази у прве деценије III в.н.е. и који се са сигурношћу може везати за фортификацију

коју смо назвали трајановском. Наставак ископавања ће свакако дати податке о значају и интензитету северовских интервенција када се ради о променама и неопходним грађевинским захватима на утврђењу. Грађевинска активност из ове фазе утврђена је, међутим, и на грађевини с апсидом.

III. Касноантички период, као једна од фаза у којој је дошло до значајних грађевинских интервенција у смислу ојачавања бедема и дозифивања спољних кула, временски се ставља на прелаз из III у IV в.н.е. Да ли је то само време Диоклецијанових интервенција на лимесу — остаје још увек отворено питање. Сигурни смо, међутим, обзиром на обиље материјала и уочљиве грађевинске захвате, да је овај период обнове, можда са краћим прекидима, трајао и у IV. в.н.е.

IV. Најмлађа фаза обнове и живота на утврђењу после несумњиво утврђених слојева паљевине и трагова великих разарања и рушења, датује се, према налазима, у VI в.н.е., највероватније у време Јустинијанове обнове. Јасно се уочава на целом локалитету, мада су багатство и интензитет овог слоја доста оштећени савременим интервенцијама (између осталог и насипањем и набијањем дебљег слоја шљунка, који директно належе на византијски слој). Интервенције ове грађевинске фазе констатоване су на угаоним деловима бедема са спољне стране, и на простору грађевине с апсидом. Темељни делови зидова из ове фазе, на површини грађевине, укопани су до нивоа њеног пода II. За сада је тешко рећи када се то тачно догодило. Међутим, мноштво материјала нађеног у овом византијском слоју сведочи о веома интензивном животу у овом периоду (бројна керамика утилитарног карактера, занатске и пољопривредне алатке, итд.) прекинутом, као и код многих утврђења на Дунаву, налетом аваро-словенских племена.

На крају, додали би смо да ће будућа истраживања овог локалитета имати за циљ даље отварање већих целина и наставак изналажења важних пунктова утврђења, са идентификовањем његових капија и главних комуникација. Увећањем истраженог простора, нарочито у унутрашњости утврђења, отвориће се и нове могућности за прецизнија хронолошка датирања унутар већ постојећих хоризоната.

LES FOUILLES DE KARATAŠ

1ER RAPPORT PRELIMINAIRE 1978/79

A l'encontre de la plupart des fortifications recouvertes par les eaux du Danube après l'édification du barrage „Đerdap I”, le camp de Karataš restera épargné même par la nouvelle élévation des eaux due à la construction du nouveau barrage de Kusjak. Il restera donc avec Pontes, dont le rôle rattaché au Pont de Trajan et de ce fait le caractère est certes spécifique, le seul camp romain conservé sur toute la ligne du Limes entre Cuppae et Aquae. Bien que très incomplètement étudié, Karataš se trouve souvent mentionné dans les publications archéologiques parues au cours de la dernière décennie. Ceci avant tout vues les découvertes très intéressantes provenant de ce site de même que par l'importance historique attribuée à juste titre à ce secteur du Limes dans certains ouvrages récents d'histoire.

C'était déjà à Kanitz que nous devons des informations utiles d'ordre textuel et graphique sur Karataš¹. Cet auteur nous informe sur „un objectif d'architecture important” situé en face de Gura Vaii. Kanitz en évalue les dimensions à 172×100 m. Karataš a également été mentionné à plusieurs reprises au cours des travaux de prospection dans ce secteur².

Les premiers sondages furent entrepris en 1964 par I. Janković. Il s'agissait d'une entreprise de sauvetage, le site étant menacé par l'activité d'une carrière au temps des travaux au barrage. On a découvert à cette occasion une chapelle à crypte dans la partie Nord du site, dont nous aurons du reste à reparler, ainsi qu'une partie du rempart Est et certaines autres portions de la forteresse. Les travaux entrepris sur l'emplacement de la nécropole purent également être en partie contrôlés par les archéologues. Il est regrettable que la destruction d'une partie des découvertes ne put être empêchée à cette occasion³. En 1971, les

travaux furent repris sous la direction de V. Kondić et Lj. Zotović. Bien que menées avec des moyens assez saubres ces recherches ont fourni des résultats importants. Il a été possible de constater la direction des murs de remparts et le rempart-même dans la partie Nord-Est de la fortification. Celui-ci, mentionné déjà par Kanitz, a été poursuivi sur une longueur de 32 m. Sa largeur comporte 2 m.⁴ Les fouilles ayant dû être abandonnées, il n'a pas été possible d'établir tout le complexe en question dans son ensemble. Il resta donc à élucider s'agit-il ici d'un mur de défense en direction du fleuve, ou d'un ensemble distinct du reste de la forteresse. Les résultats alors obtenus s'accordent toutefois avec les observations stratigraphiques nouvellement faites. Dans la nécropole ont découvert des tombes à incinération très anciennes de même que des sépultures du IIIme et du IVme siècle. Au pied du fortin romain à quelques cent mètres en aval on découvrit également un sanctuaire de Jupiter Dolichénien, malheureusement détruit par les travaux de construction du barrage. Nous savons toutefois que le sanctuaire voûté possédait un seul niveau et était décoré de fresques en couleur rouge et blanche. Il ne s'en est conservée que la face intérieure du mur Sud et une inscription votive de l'époque de Caracalla. Il ne reste aujourd'hui aucune trace de ce monument important.⁵

Des circonstances malencontreuses, avant tout la situation presque au centre du chantier du barrage, contribuèrent à la destruction de certaines parties du site au cours de la dernière décennie. La morphologie originelle du terrain environnant a elle-aussi été sensiblement altérée. Une partie de l'agglomération rattachée à la forteresse sur son flanc Ouest et mentionnée par I. Janković est recouverte aujourd'hui d'une couche de remblai de 8 m. d'épaisseur⁶. La partie Sud de cette aggloméra-

¹ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 49.

² V. Kondić — B. Jovanović, *Arheološki pregled* 6, 1964; 7, 1965.

³ I. Janković, *Arheološki pregled* 6, 1964, 53—55. Carnet de fouilles 1964/1965 (Centre de documentation de l'Institut archéologique); *Stare kulture Đerdapa*. Catalogue de l'exposition à l'Académie serbe des sciences et des Arts, 1969, 158.

⁴ Kanitz, ouvr. cité 49.

⁵ Pour les fouilles de 1972, v. le carnet de fouilles de V. Kondić et Lj. Zotović (Centre de documentation de l'Institut archéologique).

⁶ I. Janković dans *Stare kulture Đerdapa*, 158. Nous ne savons pas si le site a été détruit avant la nivellation.

tion se trouve à présent sous les habitations du nouveau village de Sip et sous le complexe touristique de Karataš. C'est néanmoins grâce à l'intervention de l'Institut archéologique de Serbie et de la Société touristique de Kladovo, que certains objets très importants purent tout de même être sauvés. Mentionnons entre autres, une statuette en bronze de Neptune, travail excellent du Ier siècle de n.è., exécutée dans les meilleures traditions hellénistiques⁷, ainsi que certains exemplaires d'autres statuettes, de nombreux objets céramiques ou en verre. Une tête en marbre, appartenant à une statue monumentale est encore inédite. Elle représente selon toute vraisemblance Albin, bien qu'il soit difficile de rattacher cet empereur aux cadres historiques de notre région⁸. La découverte la plus importante a été faite en 1969, aux environs immédiats du camp. Il s'agit d'une inscription sur plaque en marbre de dimensions 1×2 m. dont nous reproduisons le texte:

IMP(erator) CAESAR DIVI NERVAE F(ilius)
 NERVA TRAIANVS AVG(ustus) GERM(anicus)
 PONT(ificis) MAX(imus) TRIB(unicia) POT(estate)
 V P(ater) P(atriciae) CO(n)S(ul) III
 OB PERICVLVM CATARACTARVM
 DERIVATO FLVMINE TVTAM DA
 NVVI NAVIGATIONEM FECIT

La tribunicia potestas et le consulat nous fournissent la date de 101 de n.è.⁹. L'inscription confirme l'existence et la date de construction du canal de Sip mentionné et illustré par Kanitz. D'après les observations de cet auteur il était long de 322 m. et accompagné des deux côtés d'un remblai haut de 14 m. Son existence a été constatée à 150 m. au Sud du fleuve¹⁰. Le canal débouchait dans la région du cours du ruisseau de Kašajna. Le fortin édifié à son extrémité Ouest a été daté du IIIe siècle. Sa fonction devait certes être de protéger le canal¹¹. Nous insistons sur ces faits, l'existen-

ce du canal devant sans doute être mise en rapport avec la fonction de Karataš. Outre le fait que l'inscription provient des alentours immédiats de notre site, nous devons penser aussi à la protection indispensable au canal, surtout au temps des conflits avec les Daces. Le canal a été terminé juste une année après que la construction de la route des Portes de Fer avait été achevée. Il s'encadre dans les mesures prises au début des guerres de Dacie, dans le but d'assurer les communications et l'alimentation des troupes romaines. Il va de soi que ce canal devait être défendu, soit par une fortification déjà existante ou par sa reconstruction. Le site de Karataš peut être identifié à une des forteresses romaines mentionnées par Procope sur ce secteur du Danube. Il s'agit de Ducis pratum, Caput bovis et de Diana (Zanes). M. Mirković¹³ et plus tard P. Petrović¹⁴ identifiaient Caput bovis à Karataš. Selon ces auteurs dont les points de vue ne divergent que dans la location des fortins que nous connaissons, Ducis pratum se trouverait au débouché du canalet Caput bovis à son embouchure. Quant à Zanes (Diana), il s'agirait selon M. Mirković du castellum aux portes de Kladovo (probablement de Donje Butorke)¹⁶. A l'occasion de la publication de l'inscription votive du sanctuaire de Juppiter Dolichénien de Karataš, M. Mirković a en une certaine mesure rectifié ce point de vue¹⁷. L'abréviation MCRD que nous retrouvons dans cette inscription datée de 211, a été interprétée par l'auteur en question comme: M(agister) C(ivium) R(omanorum) D(iana). Il serait possible que la population assez nombreuse de l'agglomération de Karataš qui ne possédait pas le droit de cité, ait eu une organisation locale avec un magistrat à sa tête. De nombreuses briques découvertes au cours des fouilles de 1971, portent une estampille au nom de Diana. C'est là la seule preuve pouvant être apportée à l'appui de la thèse de Mirko-

¹² Procop., *De Aedf.* IV, 6.

¹³ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 112.

¹⁴ P. Petrović, ouvr. cité 37. De même que Mirković Petrović mentionne trois castella entre Dierna et Pontes, en essayant de les rattacher aux observations faites sur les lieux. Le troisième fortin, identifié à Zanes (Diana) est localisé par lui à Davidovac. Il n'existe dans ce village (environ 2 km. en aval de Karataš) aucun reste de fortification antique. On doit admettre que l'auteur avait en vue le site de Donje Butorke à 300 m. en amont de la forteresse turque de Fetislam à Kladovo.

¹⁵ Milošević, ouvr. cité 59—61.

¹⁶ La forteresse de Donje Butorke près de Fetislam, a été explorée par A. Cermanović-Kuzmanović peu avant sa destruction par la construction de l'arsenal. L'inscription découverte à cette occasion, de même que la mobilier, prouvant que la castellum provient de l'époque de la Tétrarchie, Cf. Starinar N. S. XXVIII—XXIX, 127—134.

¹⁷ M. Mirković, *L. Marius Perpetuus, consularis. Živa Antika* XXVII, 2, 1977, 443—448.

⁷ *Arheološko blago Đerdapa*, Catalogue de l'exposition au Musée National de Belgrade 1978, 67, Cat. No. 145—146; *Antička bronza u Jugoslaviji*. Musée National Belgrade 1969, Cat. No. 80 et 146.

⁸ Le portrait dénote tous les traits caractéristiques de l'époque. Il serait plus logique de la rattacher à Septime Sévère, ce qui semblerait plus justifié du point de vue historique.

⁹ La table a été découverte et conservée grâce à l'engagement du Président de l'Association touristique de Kladovo Nikolić. C'est à lui que nous devons également que le portrait impérial mentionné ait été conservé. Meilleure publication de la table par P. Petrović, *Starinar* XXI, 1970, 31—38.

¹⁰ F. Kanitz, *our.* cité 50.

¹¹ P. Milošević, *Arheološki pregled* 6, 1964, 59—61; *Stare kulture Đerdapa*, 150. Les dimensions du castellum comportent 131×28.80 m. selon Milošević. Il appartiendrait, toujours selon le même auteur, à l'époque depuis Alexandre Sévère jusqu'à Justinien.

vié. Selon Procope, Caput bovis a été construit à l'époque de Trajan¹⁹ ce qui correspond à la situation de Karataš. L'ordre des fortifications mentionnées par Procope entre Dierna et Pontes correspond avec ce qu'il est possible de constater sur le terrain. Karataš pourrait donc s'identifier à Caput bovis. Nous ne pouvons toutefois affirmer que les prospections faites assez en vitesse au moment de l'édification du barrage aient réellement identifié tous les sites romains se trouvant sur ce secteur du Limes²¹. Les données de Procope doivent d'autre part être admises avec certaines réserves²². Notons aussi que Zanes est un fortin de moindre importance ce qui assurément n'est pas le cas de Karataš.

Nous ne pensons pas qu'il soit possible pour le moment d'accepter une identification sûre. Les recherches de Karataš se trouvent actuellement en cours. On peut s'attendre qu'elles fournissent à l'avenir une solution définitive du problème ainsi posé.

L'accès méthodologique aux recherches de Karataš a été déterminé en une certaine mesure par les résultats des fouilles de sondage plus anciennes dans ce site. La direction des remparts une fois fixée en a été le point de départ. En tenant compte de la conservation et de la présentation avenir de l'objectif nous nous sommes mis en devoir l'étude de tout l'ensemble du site et de la majeure partie des secteurs extérieurs immédiatement auprès des murs. La disposition des sondages a fourni dès à présent de grands ensembles, montrant dès aujourd'hui la conception architecturale de son plan. La documentation soumise à un système déjà déterminé permet d'obtenir un aperçu complet de la stratigraphie et de la chronologie de Karataš.

I LES REMPARTS

1) REMPART OUEST (Pl. I, Fig. 1)

La partie Sud de ce rempart a été découverte au cours des fouilles de 1978 et 1979, sur une longueur de 50 m. Il est orienté en direction Nord-Sud avec déviation de 22° vers l'Est. Sa largeur comporte au total 3 m., avec deux phases de construction. La première, plus

ancienne, comprend la partie extérieure du rempart, édifiée au IIe siècle (époque de Trajan?). Le rempart a subi d'importants remaniements, dont le plus visible remonte au IIIe et IVe siècle probablement au règne de Dioclétien.

Le rempart de la première phase a été construits en blocs de pierre grossièrement travaillés, rattachés par un mortier contenant du gravier. Il est conservé sur 2.10 m. de hauteur à partir du socle haut de 1.40 m., ce qui donne un total de 3.50 m. Largeur du socle: 0.20 m. Les dimensions des blocs bien visibles à l'angle du mur comportent 0,70×0,95 m.

Le rempart intérieur, plus récent est construit de galets rattachés par un mortier de couleur jaunâtre. Hauteur conservée à partir des fondations: 3 m. A l'angle Sud-Ouest le rempart est arrondi et renforcé à l'intérieur par un mur plus étroit et moins profond. La largeur totale comporte à cet endroit 4.70 m.

Trois tours intérieures et une extérieure ont été constatées sur la portion fouillées du rempart. Une tour intérieure et une autre extérieure se trouvent à l'angle-même de la forteresse. Le rempart est flanqué en outre de deux tours intérieures de mêmes dimensions appartenant à la première phase de construction. La hauteur conservée des tours se monte à 1.75—1.85 m. à partir du socle haut de 0.90—1m. L'intérieur des tours a été comblé lors de la construction du rempart intérieur. Leurs dimensions comportent 4.50×1.60. La construction de la tour intérieure d'angle est quelque peu différente (Pl. I, Fig. 2). Son intérieur a également été comblé, ses murs sont bâtis en pierres et en briques aux angles, rattachées par un mortier compact. Les dimensions des briques comportent 0.28×0.26×0.45 m. La largeur de cette tour est de 5.50 m., la hauteur atteint 2.60 m. à partir du socle. La tour en question faisait en partie saillie devant le premier mur d'enceinte. On a ajouté plus tard, selon toute vraisemblance au IIIe ou au début du IVe siècle une tour quadrangulaire faisant face à celle intérieure. Ses fondations sont en plaques de pierres avec des galets, les empreintes de briques quadrangulaires fournissent les données relatives à la construction de la partie supérieure du mur.

2. L'ANGLE NORD-EST DU CAMP

a été étudié en 1979. On a déblayé la tour d'angle, ainsi qu'une partie du rempart Nord et du complexe de murs du rempart Est (Pl. II, Fig. 1).

Le rempart Est se compose de deux murs parallèles à une distance de 1.50 m. Le mur intérieur, plus ancien est arqué en direction Nord-Sud avec une déviation de 22°. On y distingue deux phases de construction, son mur

¹⁸ V. Kondić, Carnet de fouilles de Karataš 1971 (Centre de documentation de l'Institut archéologique).

¹⁹ Procop., IV, 6.

²⁰ Ibid.

²¹ V. Kondić, *Cantabarza Smorna, Campsa*, *Stari nar N. S. XXII* 1971, 53—58. Entre Novae et Taliatae Procope ne mentionne que trois castella. On en a identifié en fait six sur le parcours en question.

²² Nombre de fortifications mentionnées par Swoboda (*Forschungen am obermösischen Limes* 1939) n'ont pu être identifiées au cours des prospections.

extérieur étant contemporain du premier mur du rempart Nord. Il est conservé sur une hauteur de 2 m. à partir du socle haut de 0.40—0.60 m. La largeur du socle varie entre 12 et 35 cm. Le rempart a été découvert sur une longueur de 10 m. Sa construction correspond à celle du rempart Ouest. Dimensions maximum des blocs: 0.78×0.47 m. Les assises sont nivelées par des plaques de pierres de dimensions 0.60×0.40 m. Les fondations sont en pierres plus petites mêlées à des galets (Pl. II, Fig. 2) avec une largeur de 1.75 m. Le mur de renforcement adossé à l'intérieur du rempart est moins profond, bâti en grosses pierres rattachées par un mortier jaunâtre comportant des grins de sables. Il est conservé jusqu'à 0.60 m. de hauteur est a été en partie détruit par des interventions récentes. La largeur totale du rempart est de 3 m. L'ensemble de la construction correspond aux observations faites dans la partie Sud-Ouest des remparts et en est probablement contemporain.

Le rempart Nord n'a été fouillé cette année que sur une portion restreinte de son étendue, soit sur 1.50 m. de longueur. Sa largeur comporte 4 m. à cet endroit, la partie conservée atteint 1 m. de hauteur. Il est construit en grosses pierres reliées par du mortier (Pl. III, fig. 1).

La tour d'angle Nord-Est de forme carrée correspond dans sa construction à la tour intérieure de l'angle Sud-Ouest (T. III, fig. 2). Cette tour nous est conservée sous sa forme originale avec son mur extérieur saillant de 0.60 m. sur la ligne du rempart.

Le mur extérieur du rempart Est a été dévasté et détruit dans une grande partie de son étendue (Est rempart, Pl. II). Son parement n'est conservé en partie que dans une assise, sa partie intérieure a été totalement détruite. Il est fondé au niveau du socle du mur intérieur (mur 2). Les restes conservés du parement extérieur de ce mur montrent une construction en pierres et en galets rattachés par du mortier. Sa hauteur conservée atteint 1.90 m., la largeur 3 m. Par son extrémité Nord ce mur se rattache au mur Est hors de la forteresse. On remarque dans cette partie du mur deux grands blocs de pierre travaillés et une pierre brute: 0.70×—46×0.30). La partie extérieure 0.75×0.37×0.23 m. Dimensions de la pierre brute: 0.70×—46×0.30). La partie extérieure du rempart Est est plus récente que celle intérieure. Elle est contemporaine du mur Est hors de la forteresse. Vu son état médiocre de conservation il est difficile de déterminer plus précisément ce mur.

Le mur Est hors de la forteresse a été découvert au cours des fouilles de 1971. Un relevé en a été fait en 1979. Ce mur est orienté en direction Est-Ouest avec une déviation de 14° vers le Sud. Il est conservé sur une longueur de 32.50 m. (Pl. IV, fig. 1, 2) A son extrémité

Ouest, le mur est adossé à la partie ancienne du rempart son extrémité Est détruite sur une portion d'environ 5 m. se termine par une tour quadrangulaire. Largeur du mur: 2.20 m., hauteur conservée 0.60 m. Au cours du déblayement du mur il a été possible de constater en fait l'existence de deux murs accolés (Pl. V, fig. 1) dont la largeur varie réciproquement en galets reliés par du mortier (Pl. V, fig. 2) avec, par endroit des blocs de taille en pierre grise-verdâtre. Les blocs en calcaire de la partie supérieure du mur sont de dimensions 1.45×0.45×0.20 m et 0.63×0.73×0.35 m. Les rainures constatées sur les côtés latéraux des blocs et qui, ici, ne possèdent aucune fonction, démontrent leur emploi en position secondaire. Les blocs en pierre grise-verdâtre, situés à 12.75 m. de la jonction au rempart Est, sont disposés en deux assises, immédiatement au-dessus de la zone de fondation et atteignant 1 m. de hauteur. C'est-là du reste la hauteur totale de la partie conservée du mur. Ces blocs se trouvent en position primaire leur dimensions comportent 0.65×0.78 m. et 0.78×0.82 m. Le second mur (Pl. III fig. 2) se distingue du premier tant par la technique de sa construction que par les matériaux. Les observations faites dans les sondages nous amènent à la conclusion que la profondeur des fondations été adaptée à la configuration du terrain. La hauteur des fondations atteint 1.40 — 2 m. à leur jonction avec le mur. Il est vraisemblable qu'elle diminue progressivement. Les fondements de ce mur sont dans leur plus grande partie en pierres. La brique a été utilisée dans la construction des parties supérieure. On en a identifié 5 assises de 4.5 cm. à 6.5 cm. rattachées par des couches de mortier épaisses de 3.5 à 5 cm. Au-dessus de ces assises la construction était en pierres. Les briques sont de formes carrée et de dimensions 0.30×0.30 m. Le mortier est mêlé de brique pilée. A l'Est le mur se terminait par une tour en partie conservée, dont la partie Est fut détruite par les travaux de terrassement récents. Les fondations sont en construction de pierres et de galets, reliés par du mortier. Leur hauteur comporte. 1 m. Un autre mur long de 7 m. et large de 1.20 m. est adossé au mur latéral de cette tour. La plus grande partie de ce complexe ayant été détruite, il nous a été impossible de restituer les données les plus importantes a son sujet. La situation est quelque peu meilleure entre le mur et le vallum où une partie du terrain encore vierge pourrait produire à l'avenir des informations importantes sur ce complexe d'architecture fort compliqué Les différences dans le mode de construction indiquent selon nous deux phases distinctes. Selon les informations fournies par V. Kondić, auteur des fouilles de sondage de 1971. à cet endroit, les découvertes faites ici appartiendraient à la Basse Antiquité et au Byzantin Ancien. Nous

avons abouti à des conclusions semblables lors des fouilles entreprises auprès du mur 1 du rempart Est, contemporain de la phase ancienne de notre mur ainsi que de la tour. Il est hors de doute qu'il y ait eu au IVe siècle des interventions importantes dans la consolidation du rempart et de sa puissance défensive. Les interventions plus récentes appartiennent selon toute vraisemblance à l'époque de Justinien.

3. COUPE STRATIGRAPHIQUES DU REMPART OUEST

a. Coupe AB

La couche végétale A contient quelques restes de déblais modernes.

La couche B composée d'une terre meuble de couleur brune foncée mêlée à des fragments de briques et des pierres. Les briques cunéiformes constatées ici indiquent l'existence d'une voûte effondrée. Non loin du point B de la coupe on a constaté l'existence d'un mur en briques reliées par du mortier. La construction et le matériau indiquent son appartenance au mur latéral de la tour d'angle intérieure Sud-Ouest. La céramique de cette couche appartient à la période byzantine ancienne. On remarque la prédominance d'amphores à ornements au peigne et d'amphores cannelées.

Le niveau du sol I est représenté par des restes mal conservés d'un sol en mortier à la côte de 69.32—69.35 m. Le sol se rattache à la couche précédente de la période byzantine (VIe siècle).

La couche C représente la substruction assez puissante du sol 1. Sa limite inférieure se trouve à 68.59 m. Elle est composée de déblais renfermant du mortier, des fragments de brique, des pierres, des galets etc., ainsi que des restes de la destruction du sol.

La couche D atteignant une côte de 68.45 m. est composée de terre meuble de couleur grise brunâtre avec de nombreux restes de toiture. Des restes carbonisés d'intensité différente recouvrent la plus grande partie du carré, surtout entre la berme et l'entrée de la tour. Outre de la céramique romaine tardive elle contient de nombreux ossements d'animaux et des arêtes de poisson. Une fibule cruciforme appartient à la moitié du IVe siècle. On a également trouvé un manche de miroir en plomb richement décoré.

Le niveau du sol II, également mal conservé se trouve à 67.99 m. Il est recouvert par la couche D et représente la base de notre niveau II. Cet horizon appartient à la fin du IIIe et au début de IVe siècle.

La couche E de couleur brune claire descendant jusqu'à 67.62 m. représente la substruction du sol. Elle contient des fragments

de briques, en partie briques de toiture, des galets et des traces d'incendie. Son inventaire est pauvre. La céramique du IIIe siècle y domine. Il existe des fragments de meilleure qualité, parfois peints ou vernis. On a également découvert deux fragments de lampes du IIe—IIIe siècle. Cette couche représente notre niveau III.

La couche F compacte et de couleur jaune est encore plus pauvre. Elle appartient aux Ier et IIe siècles (fragments de sigillée, céramique à la barbotine, céramique peinte, finement lustrée et à parois minces, verrerie etc.) Ces restes s'encadrent dans notre niveau IV.

La coupe décrite est caractéristique de l'ensemble des carrés des tranchés I/79 et II/78. Elle confirme l'existence de quatre niveaux, particulièrement riches aux environs des tours.

II LE BÂTIMENT A ABSIDE

Nos fouilles de sondage ont également porté sur la partie centrale de l'intérieur de la forteresse, dans le but d'en fixer les objectifs caractéristiques. Six sondages furent entrepris ici au cours des campagnes de 1978 et 1979 soit les sondages 1/78, 2/79, 4/79, 5/79, 6/79. On a découvert des restes des fondations et des murs d'orientation et d'époques différentes (Pl. VI, fig. 1).

A l'exception du mur 9 appartenant au complexe des murs 4 et 5 (il n'en s'est conservée qu'une assise de fondation) et étant surmonté du mur 2, il est impossible pour l'instant de fournir des données précises sur le caractère de ces murs.

a) La plus grande partie du bâtiment à abside a été également découverte dans les mêmes campagnes de fouilles. Par ses dimensions et son importance ce bâtiment retient la place centrale dans l'intérieur de la forteresse. Le bâtiment a été découvert dans son ensemble par les sondages 2 et 4—6, avec le portique qui s'étend jusqu'au rempart Sud. Le complexe comporte 70 m. de longueur. Il est encore difficile de séparer l'entrée du bâtiment du portique-même. Les dimensions constatées entre l'abside et le mur de séparation dans la partie. Sud du bâtiment comportent 15.75 × 6.50 (l'entrée est plus étroite de 0.50 m.). La composition architecturale est particulièrement intéressante. Malgré le manque de différences dans la technique de construction des murs, celles-ci sont bien saisissables dans la conception des parties Est et Ouest du bâtiment. Le mur Est et l'abside représentent une unité. Des différences semblables ont été observées dans la construction du portique.

L'abside dont les dimensions intérieures comportent 5.10 × 2.80 m. et la largeur du mur 0.90 m. est construites dans ses fondations d'une masse de galets reliés par du mortier

dont la hauteur atteint 0.85 m. La partie supérieure est en brique de 5 cm. d'épaisseur. Le mur est conservé sur une hauteur de 0.25—0.65 m. La face extérieure du mur était cimentée de mortier (Pl. VI, fig. 2).

b. L'orifice d'un praefurnium se trouve dans la partie centrale du mur de l'abside. Il est voûté, à deux assises de briques. La praefurnium contenait à la base des restes des cendres et de charbon. A cet ensemble se rattachent également deux petits murs en briques disposés parallèlement en dehors du praefurnium sur une longueur de 2 m. Ils sont distants de 1.35 m. et conservés jusqu'à une hauteur de 0.40 m. Dimensions des briques: $0.40 \times 0.28 \times 0.05$ m. Il existent également des différences dans la construction des bras Ouest et Est de l'abside. A l'encontre du bras Ouest plus court (0.80×0.40 m.) et interrompu par le mur Ouest de l'édifice, le bras Est bien profilé est renforcé d'un pilastre. La partie supérieure de ce dernier, de même que du bras de l'abside est en briques disposées en encorbellement. Le bras Est conservé sur 5 assises mesure 1.60×0.85 m.

c. Le mur Est appartient à cet ensemble par la technique de construction et par ses traits caractéristiques. Il est disposé en direction Nord-Sud avec une déviation de 33° . La longueur de ce mur, depuis l'angle intérieur du bras d'abside, comporte 18 m. Ses fondations sont identiques à celles des murs précédents. Le mur-même de 0.60 de largeur repose sur un socle extérieur de 0.20 m. Conservé sur une hauteur de 0.50 m., il est construit en galets avec du mortier. Des traces de mortier se sont également conservées au-dessus du niveau du sol. Le mur était donc cimenté de mortier.

d. Sur sa face extérieure le mur a été renforcé par des pilastres dont la construction correspond à celle du bras Est de l'abside. Les dimensions de leurs bases comportent $1.80 \times 0.85 \times 0.25$ m. La partie supérieure de ces pilastres est en briques reliées par du mortier. Ils sont conservés sur 0.42—0.65 m. de hauteur. On a identifié trois pilastres disposés à une distance respective de 2.50 m. et 5.40 m. de la face intérieure du mur de l'abside. Un pilastre plus petit (largeur 0.45 m.) se trouve entre le deuxième et le troisième pilastre Sa construction ne diffère pas de celle des pilastres décrits.

e. Le mur Ouest (Pl. VII, fig. 2) est orienté en direction Nord-Sud avec une déviation de 32° vers l'Est. Il n'a été dégagé jusqu'ici qu'en partie. Son extrémité Sud a été découverte en 1979, de sorte que la longueur de la partie fouillée comporte actuellement 33.50 m. L'extrémité Nord du mur est recouverte par la berme du sondage I/78. La largeur du mur comporte 0.60 m. Il est conservé à une hauteur de 0.20—0.35 m. au-dessus de fondations. Il existent des différences de construction entre

les deux murs du bâtiment. Là où le mur est conservé à une hauteur de 0.35 m., les assises en briques commencent à une vingtaine de centimètres au-dessus du sol. La partie finale du mur a été rebâtie sur une longueur de 3.75 m. La face du mur conserve cette fois encore des traces de mortier.

f Le mur intérieur Sud, large de 0.60 m. a pu être constaté dans le plan de l'édifice. Il est construit en galets reliés par du mortier et s'étend entre les murs Est et Ouest du bâtiment. On a également dégagé dans cette partie de l'édifice les fondations d'un mur long de 3.20 m. disposé parallèlement au mur Est à une distance de 0.50 m. Il est impossible d'en donner l'interprétation à l'état présent de nos fouilles.

g. Dans un sens plus large le portique comprend l'ensemble de l'espace situé entre le bâtiment à abside et le rempart Sud. Le portique est limité à l'Ouest par le mur 3 et à l'Est par une suite de colonnes. Les dimensions du portique prises depuis l'extrémité Nord du mur Ouest comporte 16 m. \times 4.40 m. Sur le côté Est les restes de quatre colonnes presque carrées ont pu être identifiés. Celles-ci sont disposées à distance égale (4 m.) jusqu'au rempart Sud. Elles sont construites en assises de briques rattachées par du mortier et reposent sur une base carrée (Pl. VIII, fig. 1). Les différences dans les dimensions des colonnes (0.70×0.70 et 0.85 m.) sont insignifiantes. Les bases comportant lesquelles elles se trouvent conservées (0.25 m.—0.85 m. sont insignifiantes. Les bases comportent une à trois assises. Les dimensions des briques comportent $0.42 \times 0.28 \times 0.05$ m. leur épaisseur étant égale à celle des assises de mortier. Les restes des fondations du mur se sont conservés entre les trois premières colonnes sur une largeur de 0.50 m. et jusqu'à la hauteur de 0.30 m. Elles sont construites en pierres, galets et fragments de briques sans mortier.

h. Le mur Ouest du portique accompagne la colonnade à une distance de 4.25 m. Son extrémité Nord dévie vers l'Est de 34° . A l'encontre de la colonnade alignée au Mur Est, ce mur est déplacé de 1.50 par rapport au mur Ouest du bâtiment. Son extrémité Nord se rattache toutefois du point de vue constructif au mur Ouest du bâtiment par l'intermédiaire de petits murs rajoutés dont l'un est construit en briques avec une seule assise de galets dans la zone de fondations. Les dimensions de ce mur sont de 3.25×0.60 m. La base du mur est conservée en direction du mur Ouest du portique. Elle mesure 3.70×0.50 m. Il est encore difficile de déterminer s'agit-il ici du mur ou d'une „entrée” s'ouvrant vers le portique, la seconde hypothèse paraissant actuellement plus plausible. (). La longueur du mur Ouest du portique comporte 16m. sa largeur 0.60 m. Il est conservé jusqu'à une hau-

teur de 0.55 m. et construit en galets reliés par du mortier.

Un bloc de calcaire de dimensions $0.87 \times 0.60 \times 0.30$ m. a été découvert adossé à la face extérieure du mur à 5.80 m. de son extrémité. Nord. Des restes d'une base de colonne correspondent à ce bloc sur la face intérieure du mur. Ceux-ci sont en briques reliées par du mortier. Deux assises en sont conservées sur une hauteur de 0.30 m. Les dimensions de cette base comportent 1×0.75 m. Les dimensions des briques comportent $0.43 \times 0.18 \times 0.05$ m. Des restes d'enduit de mortier se sont conservés par endroit sur la face intérieure du mur. Sur la face extérieure on remarque des fragments de fresques avec des traces de couleur rouge.

COUPE VERTICALE DU COMPLEXE DU BÂTIMENT A ABSIDE

a) Coupe C—D1

La couche A (68.59—68.69 m.) représente les restes de déblais modernes.

La couche B, brune sombre, contient des débris de toiture (tegulae, imbrices etc.) de dimensions différentes.

La couche C (68.44 m.) est riche en mobilier archéologique chronologiquement homogène. Les fragments d'amphores décorées au peigne ou cannelées y prédominent. Cette couche a également produit un „dépôt” de quatre amphores de ce type (Pl. IX, fig. 1). Celles-ci contenaient des restes de céréales. Dans l'une des amphores on a découvert un peson en os décoré de cercles concentriques. Le reste de la céramique est représenté par des fragments de pithoi, de pots, d'écuelles de couleur grise et d'exécution assez grossière. Le nombre d'ustensils et d'outils servant à l'agriculture ou à l'artisanat est très important (faucilles, burins, marteaux, haches, ciseaux, bèches etc.). On a également découvert des fibules, des objets en os et des lampes, le tout bien datable. Les découvertes de monnaies fournissent, bien que rares, un cadre chronologique certain (époque de Justin et de Justinien).

Les restes du sol I (niveau 68.19 m.) se rattachent à la même période. Avec les couches B et C ils représentent notre niveau I.

La couche D composée d'une terre meuble de couleur jaune-brunâtre, avec des restes carbonisés et de cendres, termine le premier niveau. Dans la couche immédiatement au-dessus du sol II on a découvert en grand nombre des clous et des crochets représentant peut-être les restes d'une toiture en bois. Outre les restes de briques de toiture, on remarque également des changements dans le caractère de la céramique. La céramique d'usage courant est de meilleure qualité, grise ou orange, et

appartient à la Basse Antiquité. A noter également l'existence de céramique émaillée (écuelles, lampes). Les découvertes de fragments d'objets en verre (coupes) et en métal (couteaux, flèches etc.) sont très communes. Les monnaies appartiennent à Dioclétien, Maxime Hercule, Licinien, Maximinien II, Julien l'Apostat etc.

Le niveau du sol II rattaché à la dernière étape du bâtiment à abside (67.50 m.), représentée avec la couche D le niveau II, se rapportant à la période du Bas-Empire.

DESCRIPTION DES SOLS DU BÂTIMENT A ABSIDE ET DU PORTIQUE

Le sol I représente le dernier niveau d'habitation de la période byzantine (68.19 m.). Il est plus ou moins édifié en briques et se trouve conservé sur un espace comportant 2.63×1.70 m. (Pl. IX, fig. 2). Les briques du sol, en partie fragmentaires, ont les dimensions suivantes: $0.42 \times 0.29 \times 0.05$ et $0.39 \times 0.27 \times 0.05$ m. Elles portent en diagonal des rainures doubles. On remarque également par endroit l'emploi de dalles en pierre de dimensions $0.68 \times 0.47 \times 0.17$ m. Les restes des fondations en galets et les déblais d'architecture découverts dans la couche font preuve de la vie intensive du camp à cette époque, interrompue plus tard par les grandes destructions bien connues sur les limes.

Le sol II représente la dernière phase du bâtiment à abside (67.50 m.). Les restes de ce sol en briques sont bien conservés le long du mur Est de l'édifice où l'on en voit 15 rangées, dont chacune comporte une à quinze briques conservées in situ. Pl. VIII, fig. 2) Leurs dimensions sont de $0.36 \times 0.28 \times 0.045$ m. Le sol de l'entrée et du portique possède un pavement en galets, avec des fragments de briques et des pierres de petites dimensions, enduites de mortier. Le sol en question se trouve à la côte 67.65—67.70 m. La base du sol II a été nivelée dans la majeure partie par une couche mince de sable jaune et de cailloux de 15 cm. d'épaisseur. Nous présumons que nous nous trouvons en présence ici d'une des voies de communication principales du camp, celle en direction Nord-Sud. L'inventaire de la couche correspondante (couche D) démontre que le bâtiment à abside a survécu, avec certains remaniement tout le long du IVme siècle. Une chronologie plus fine ne saurait être proposée pour le moment.

Le sol III, au-dessous du sol et du niveau II, n'a été atteint jusqu'ici que dans une partie assez restreinte de chantier de fouilles. Au cours des sondages de 1978 on découvrit au Nord de l'édifice (66.76 m.) une couche intenses de restes carbonisés. Des briques disposés à l'horizontal ont été observées par endroit. Nous désignons cette couche de base du sol

III. Les matériaux découverts entre le sol en question et le sol II appartiennent aux IIe—IIIe siècles. La céramique est plus fine et les fragments de vases peints ou à vernis y dominent. La céramique blanche („caoline”) est également fréquente. Des restes identiques ont été constatés à l'extérieur du mur Est du bâtiment. On a découvert également des épingles et des aiguilles en bronze et en os. Il s'agit sans doute de l'étape la plus ancienne du bâtiment à abside, soit de l'époque de sa construction. Nous avons également procédé à un sondage dans la partie absidale du bâtiment, dans le but de compléter nos observations chronologiques et celles relatives au caractère de la construction. Dans ce sondage de dimension 10 × 1 m., disposé perpendiculairement au praefurnium (Pl. X, fig. 1), on a constaté l'existence d'une couche de mortier hydraulique recouvrant des briques d'hypocaustes dont les dimensions comportent 0,05 × 0,56 × 0,06 m. Hors de l'abside, on n'observe par contre que des briques appartenant au sol et de dimensions semblables à celles des briques auprès du mur Est de l'édifice. Ces briques étaient recouvertes de restes de toiture: tegulae, imbrices. Le sol s'est affaissé à cet endroit d'une dizaine de centimètres (67,40 m.), probablement sous la pression du toit effondré. Immédiatement au-dessous d'un sol en mortier (66,64 m.) on a constaté l'existence d'une substruction en pierres, briques et mortier (Pl. X, fig. 2). Des restes de tubes servant au chauffage ont été découverts à 66,78 m., tandis que de nombreux fragments de tubes semblables s'échellonnaient le long de la couche. Les tubes in situ sont disposés à distance égale (0,45 m.). Le praefurnium a fourni des fragments de céramique d'usage courant, et un bouton en bronze. Le fond du praefurnium (66,62 m.) est représenté par une terre rougeâtre avec des cendres. Les matériaux appartiennent au IIIe siècle. Ils sont contemporains de ceux découverts à l'extérieur des murs et qui proviennent du niveau III. C'est à ce même niveau qu'appartient une statuette en bronze de Minerve, produit d'un atelier provincial, découverte dans l'abside (67,70 m.) et un rhyton en bronze trouvé à l'extérieur du mur Ouest du bâtiment. Les deux objets appartiennent aux IIe—IIIe siècles, et remontent à l'étape la plus ancienne du bâtiment à abside où le praefurnium se trouvait en usage. Cette phase devrait donc être attribuée au IIIe siècle. A l'étape suivante le praefurnium de même que tout l'espace avoisinant a été comblé par une couche de déblais de 0,80 m. d'épaisseur. Cette phase devrait être rattachée au IVe siècle. Au VIe siècle le bâtiment cesse d'exister sous la forme décrite: des fondations très mal conservées de mur ont été disposées à la base du sol de l'édifice.

Il nous a été possible jusqu'ici, à la base des résultats de premières campagnes de fournir uniquement les cadres généraux de la chronologie de ce complexe architectural très compliqué. Celui-ci n'a du reste été fouillé qu'en partie. Les portions de l'édifice capables de fournir des données plus fines et plus précises n'ont pas encore été entamées.

CONCLUSIONS

Les deux nouvelles campagnes de recherches entreprises à Karataš ont satisfait au plan de travail qui s'imposait devant nous. Les points les plus importants de la fortification ont pu être identifiés. L'identification du rempart Nord et du complexe Nord-Est, de même que celle des remparts Ouest et Sud-Ouest permettent de déterminer le plan d'ensemble du camp et ses dimensions, comportant 140 × 130 m. Ces résultats encore préliminaires ont posé la base des recherches futures. Les travaux entrepris à l'intérieur menèrent à l'identification du grand bâtiment à abside, orienté du Nord au Sud. Les éléments ainsi acquis permettent d'envisager la communication avec la porte Sud et de ce fait l'artère principale du camp.

Les fouilles ont également fourni les points de départ stratigraphiques servant à la détermination chronologique de la date de fondation et de l'évolution ultérieure de la forteresse. On distingue actuellement quatre phases, dont les deux premières nettement distinctes dans leur mobilier, le sont encore peu dans l'architecture. Nous les considérons donc provisoirement comme une unité.

I. La phase la plus ancienne, celle de la fondation du camp, remonte à la fin du Ier et au début du IIe siècle, soit à l'époque de l'activité de Trajan dans cette partie des régions danubiennes. Cette date est confirmée tant par les découvertes faites dans la forteresse que par celles de la nécropole et en partie de l'agglomération civile. Nous estimons donc que l'enceinte extérieure avec ses tours orientées vers l'intérieur, appartienne à cette période, bien qu'il soit encore difficile de fournir une date plus précise à la base des découvertes faites jusqu'ici. La question de l'existence d'un fortin plus ancien (en terre?) ne peut toujours être résolue.

II. La période que nous désignons du nom de sévérienne (fin du IIe et début du IIIe siècle) suit dans le temps celle de Trajan. C'est aux fouilles avenir de préciser l'importance et l'intensité des interventions faites à cette époque dans la fortification. Une activité remontant à cette période a été constatée également sur le bâtiment à abside.

III. L'époque de la Basse Antiquité, phase de remaniements importants sur les remparts et de la construction des tours extérieures se

place à la transition du IIIe au IVe siècle. Nous ne saurions encore préciser s'agit-il de l'époque de Dioclétien. Le nombre de découvertes et l'importance des interventions faites dans l'architecture nous incitent à faire continuer cette phase au cours du IVe siècle.

IV. La phase finale, enfin est celle de la reconstruction par Justinien. Elle est représentée par des couches intenses d'incendie et de destruction et remonte au VIe siècle. Les restes de cette période sont bien saisissables sur l'ensemble du site, bien qu'ils aient été assez endommagés par les interventions tout récentes, notamment la nivélation par une couche de galets recouvrant immédiatement la couche byzantine. Les interventions justiniennes se manifestent aux angles de la forteresse, à l'exté-

eur, de même que sur le bâtiment à abside. Ici les fondations de cette période atteignent le niveau du sol. II. Il est difficile de fixer plus précisément la date exacte de ces événements. Les nombreuses découvertes de cette période (céramique, outillage, produits d'artisanat) prouvent toutefois une floraison intense, interrompue, là-aussi, par les invasions avro-slaves.

Ajoutons encore que les fouilles avenir auront pour objectif de mettre à jour des complexes plus étendus et de déterminer tous les points importants de la forteresse, avant tout ses portes et ses voies de communication principales. Ces recherches et surtout celles à l'intérieur fourniront des possibilités nouvelles pour une chronologie plus fine dans le cadre des phases déjà définies.

Табла II
Planche II.

1 Североисточни угао утврђења са унутрашњом кулом, делом источног и северног бедема-снимак са севера

1. Angle Nord-Est du castellum avec la tour intérieure et une partie des remparts Est et Nord. Vue du Nord.

2 Североисточни угао утврђења са унутрашњим и спољним источним бедемом-снимак са југоистока

2. Angle Nord-Est du castellum avec les remparts intérieur et extérieur. Vue du Sud-Est.

Табла I
Planche I.

1 Западни бедем — снимак са југа
1. Rempart Ouest. Vue du Sud.

2 Југозападни угао утврбења са
унутрашњом и спољном кулом —
снимак са истока
2. Angle Sud-Ouest du castellum
avec les tours intérieure et extérie-
ure. Vue de l'Est.

Табла III
Planche III.

- 1 Североисточна угаона кула са делом северног бедема-снимак са североистока
1. Tour d'angle Nord-Est et partie du rempart Nord. Vue du Nord-Est.
- 2 Североисточна угаона кула-снимак са југоистока
2. Tour d'angle Nord-Est. Vue du Sud-Est.

Табла IV
Planche IV

1 Источни зид изван утврђења-снимак са југозапада
1. Mur extérieur à l'Est du castellum. Vue du Sud-Ouest.

2 Западни крак источног зида изван утврђења — снимак са истока
2. Tronc Ouest du même mur. Vue de l'Est.

Табла V
Planche V.

1 Детаљ западног крака источног зида изван утврбења-снимак са југа
1. Détail du tronç Ouest du mur extérieur. Vue du Sud.

2 Источни зид изван утврбења, детаљ-снимак са истока
2. Mur Est à l'extérieur du castellum, détail. Vue du l'Est.

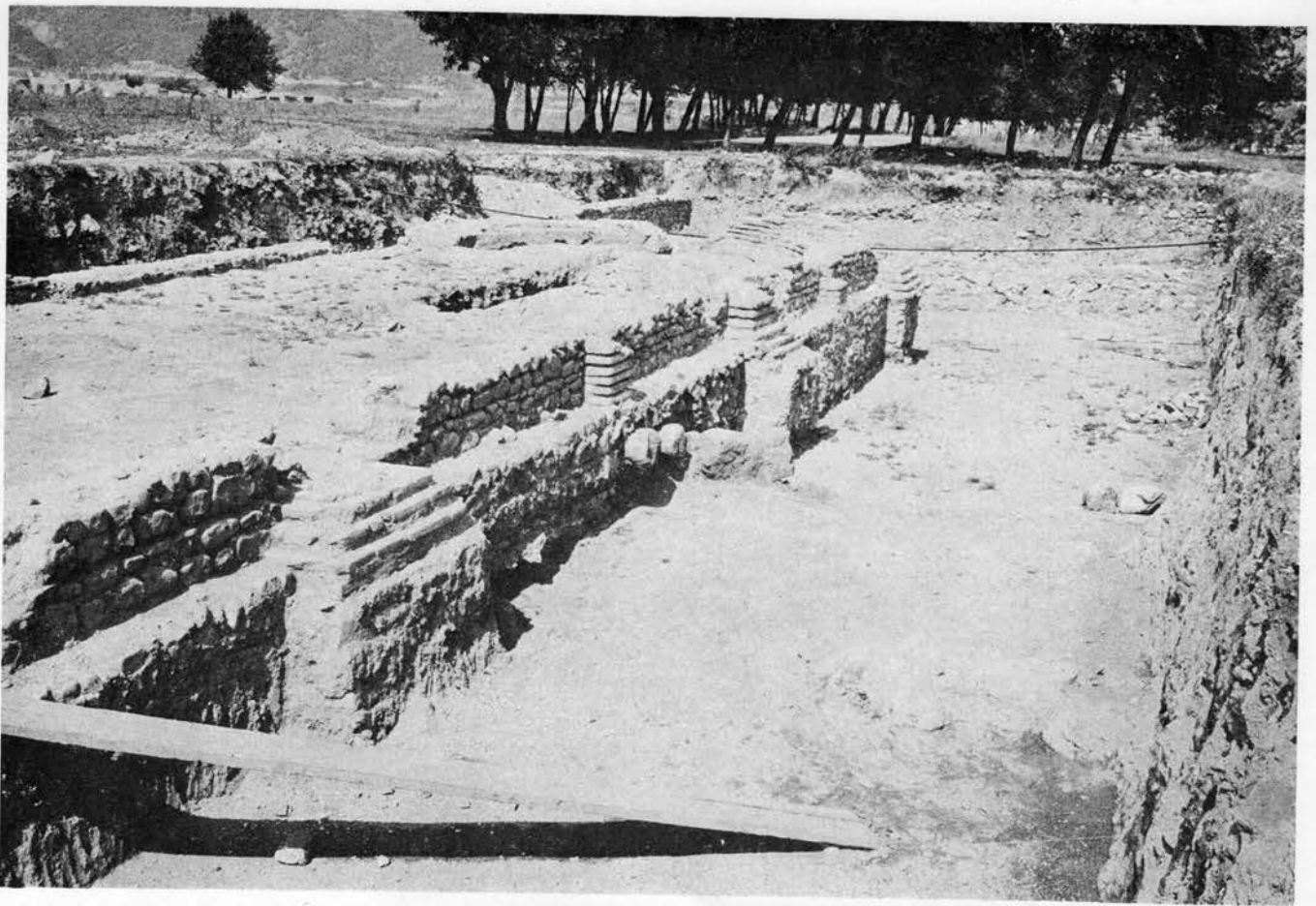

Табла VI
Planche VI.

1 Комплекс зидова изван апсиде-
снимак са запада
1. Complexe des murs hors de
l'abside. Vue de l'Ouest.

2 Апсида грађевине снимљена са
североистока
2. L'abside vue du Nord-Est.

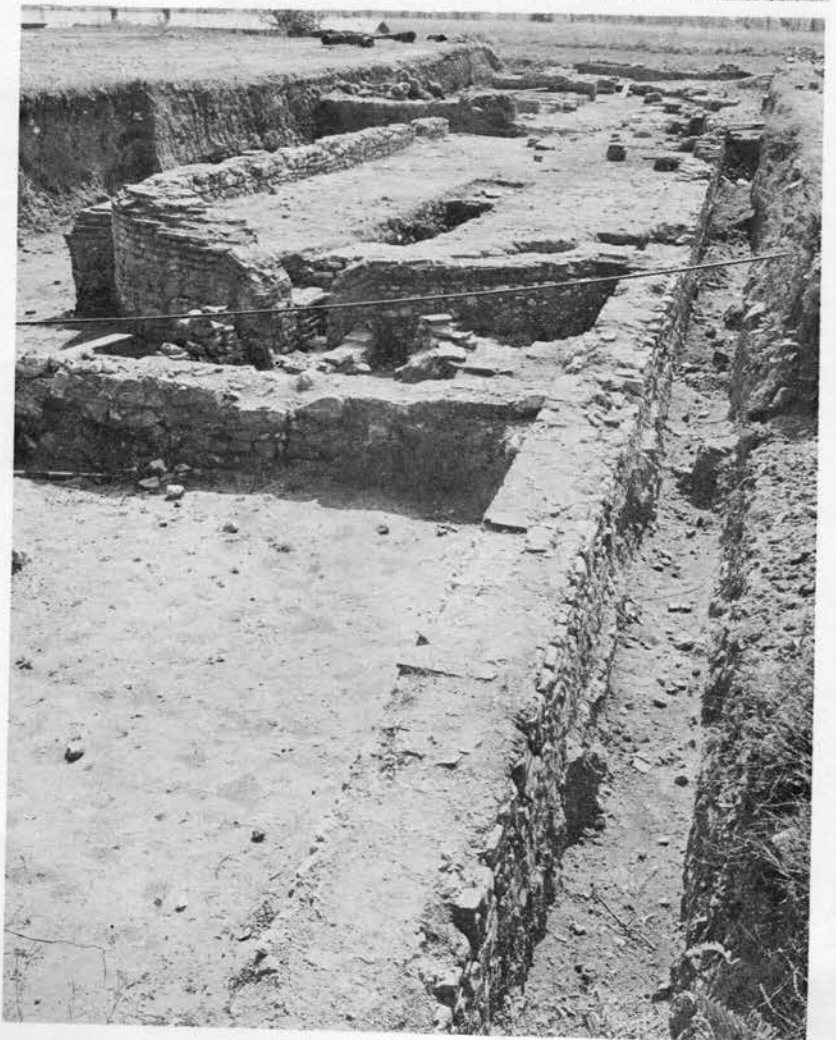
Табла VII
Planche VII.

1 Источни зид грађевине са апси-
дом-снимак са југоистока

1. Mur Est du bâtiment à abside.
Vue du Sud-Est.

2 Западни зид грађевине са апси-
дом-снимак са севера

2. Mur Ouest du bâtiment à abside.
Vue du Nord

Табла VIII
Planche VIII

1 Остаци стуба портика-снимак са северозапада

1. Restes d'une colonne du protique. Vue du Nord-Ouest.

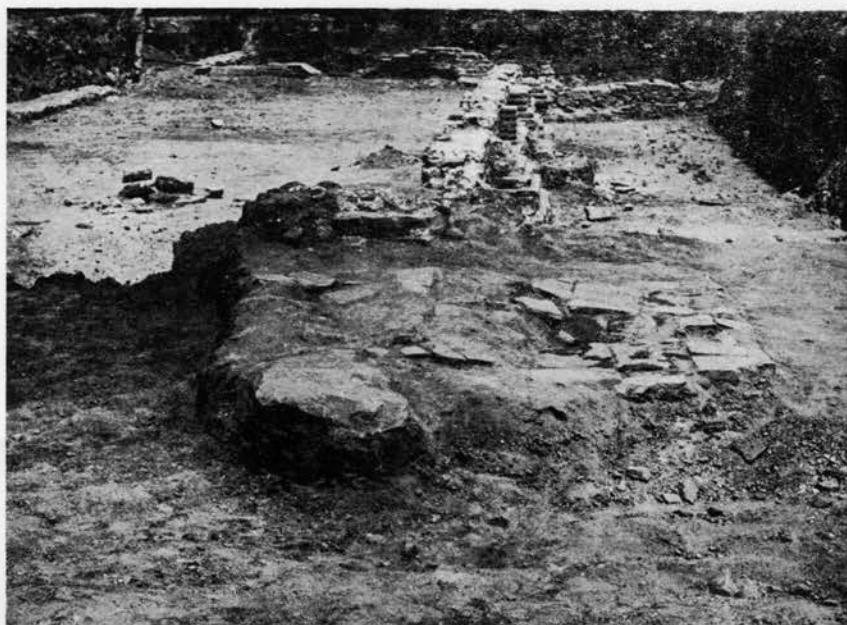
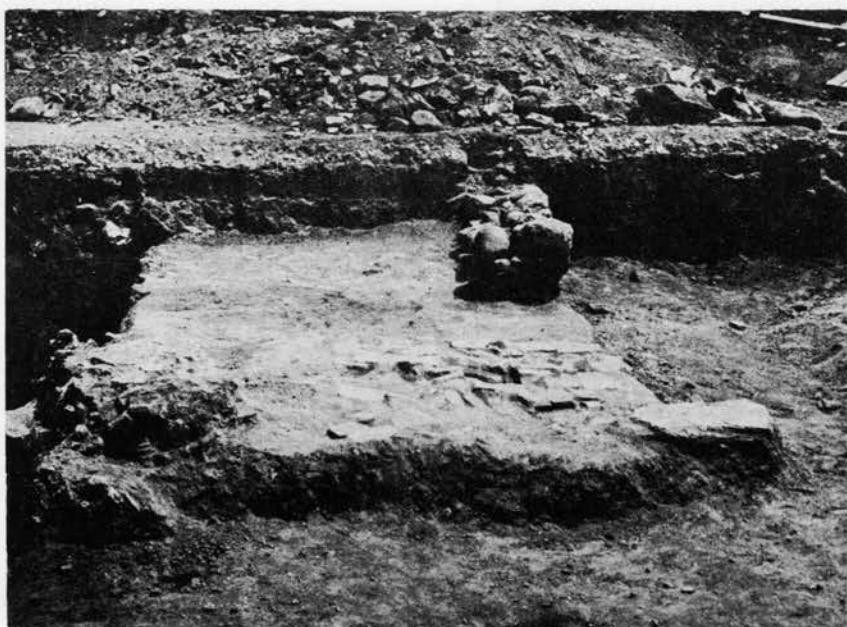
2 Остаци пода II грађевине са апсидом-снимак са југа

2. Restes du sol II du bâtiment à abside. Vue du Sud.

Табла IX
Planche IX

1 Остава византијских амфора
1. Dépôt d'amphores byzantines.

2 Остаци пода I грађевине са апсидом-снимак са запада
2. Restes du sol I du bâtiment à abside. Vue de l'Ouest.

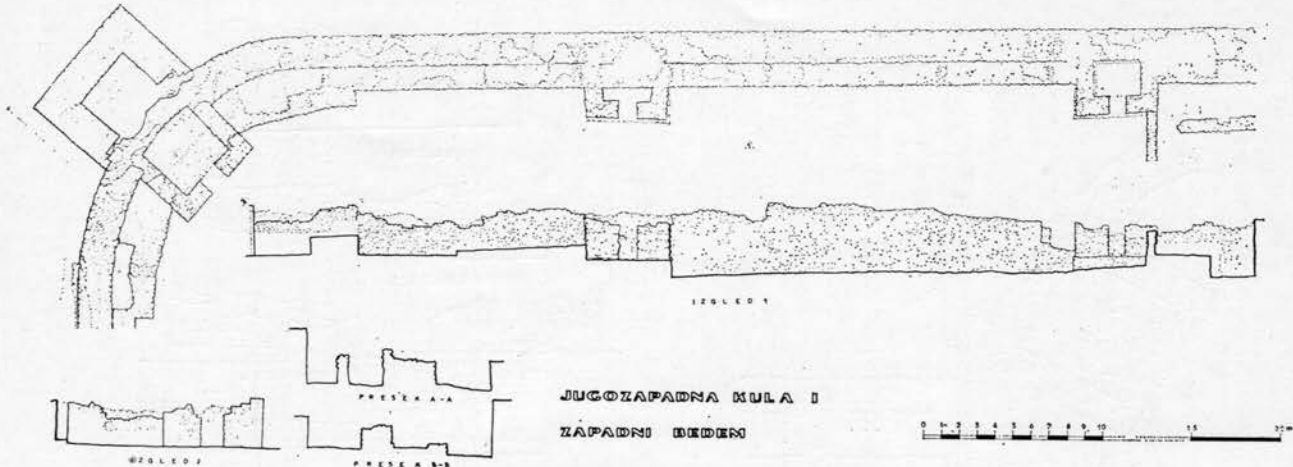

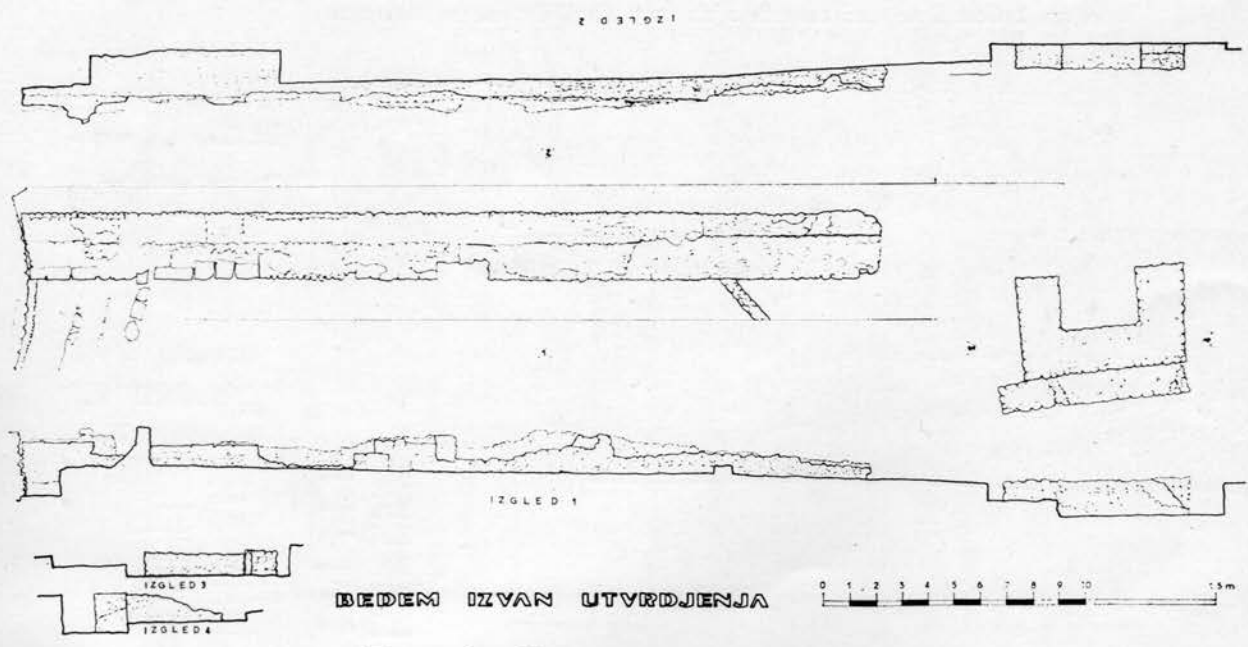
Табла X
Planche X.

1 Контролни ров у апсидалном делу грабевине-снимак са запада
1. Tranchée de contrôle dans le bâtiment à abside. Vue de l'Ouest.

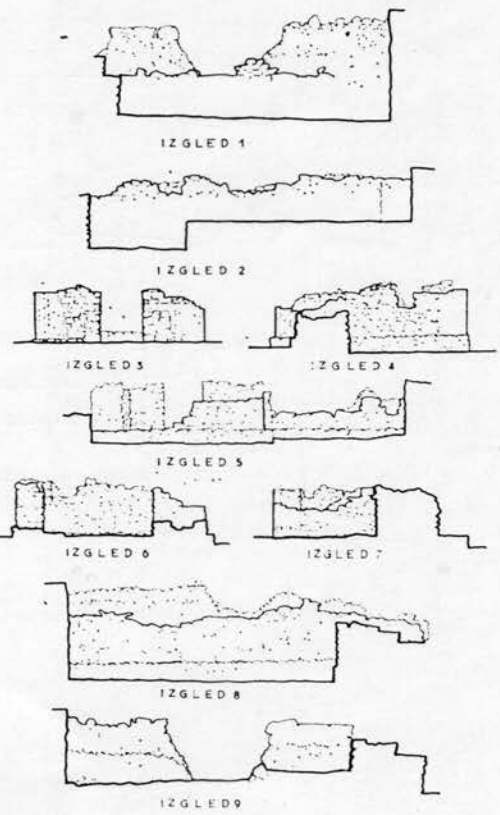
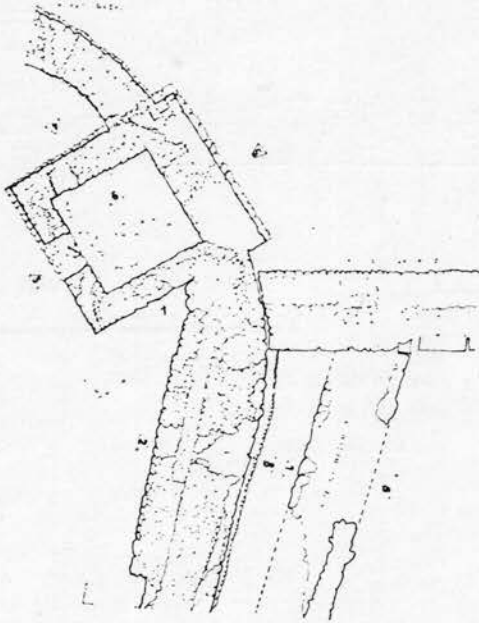
2 Контролни ров у апсидалном делу грабевине-снимак са југа
2. Tranchée de contrôle dans le même bâtiment. Vue du Sud.

Прилог 1 — Западни бедем са југозападним комплексом утврђења
Plan 1 Rempart Ouest avec le complexe Sud-Ouest de la forteresse

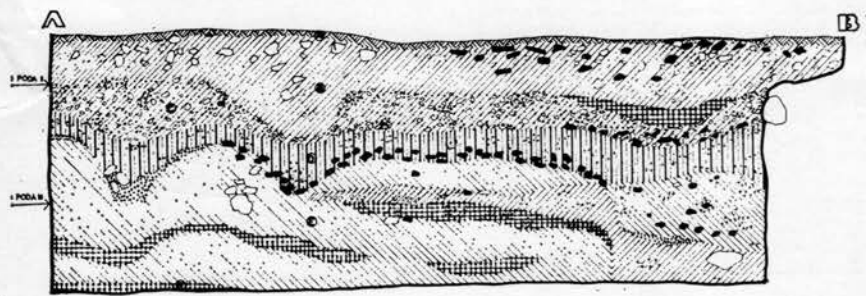
Прилог 3 — Источни зид изван утврђења
Plan 3 Mur Est hors de la forteresse

SEVEROISTOČNA UGAONA KULA

Прилог 2 — Комплекс бедема на североисточном углу утврђења
Plan 2 Complexe des remparts au coin Nord-Est de la forteresse

sonda 1 79
kvadrat IV
profil A-B

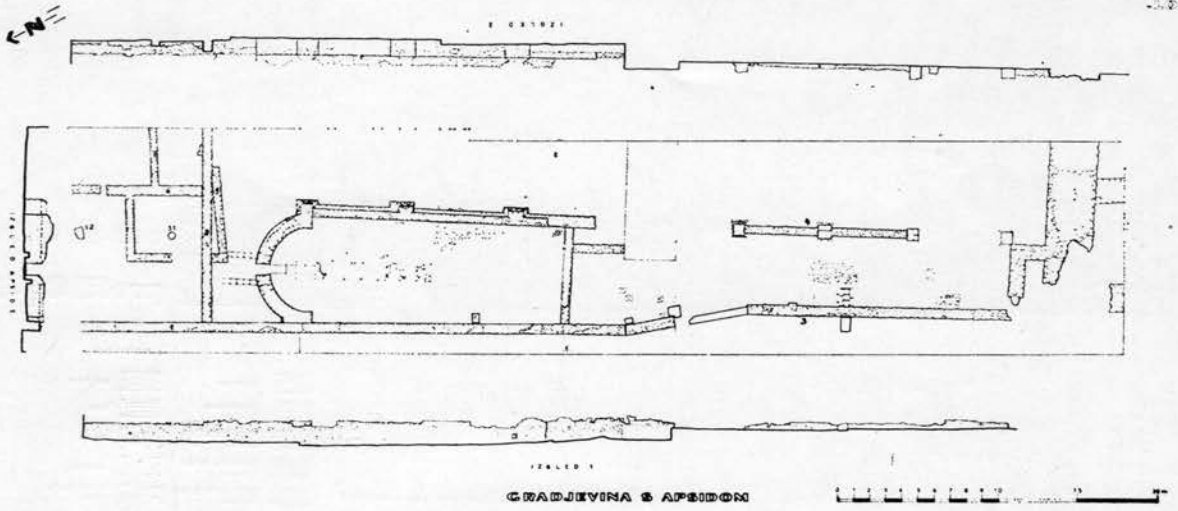
LEGENDA:

	KAMEN		HUMUS
	OPEKA		TAMNO MRKA ZEMLJA
	ŠIT		VAJASTA ZEMLJA
	MALTER		PIŠK ZEMLJA
	GAREZ		ŠKELJENKATA ZEMLJA
	PEPES		

Прилог 4 — Вертикални стратиграфски пресек западног бедема
Plan 4 Coupe du rempart Ouest

ŠTA JE PONTES, A ŠTA KARATAŠ?

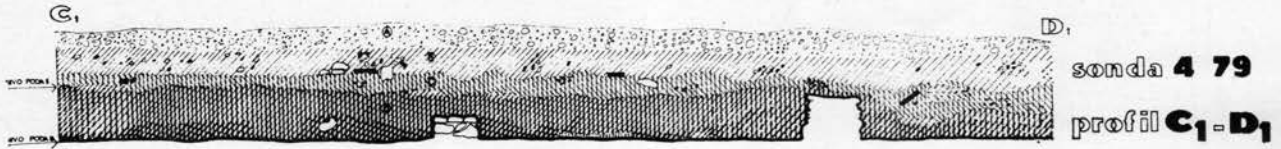

Прилог 5 — Грађевина с апсидом
Plan 5 Bâtiment à abside

Прилог 6 — Основа II портика грађевине с апсидом
Plan 6 Portique du bâtiment à abside

KARATAŠ-
-LOGOR

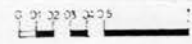
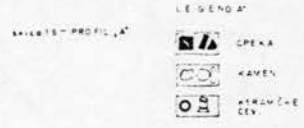
Прилог 7 — Вертикални стратиграфски пресек грабевине с апсидом
Plan 7 Coupe du bâtiment à abside

KARATAŠ-
-LOGOR

sonda 1 78
rov po sredini objekta

Прилог 8 — Контролни ров у грабевини с апсидом
Plan 8 Tranchée pilote dans le bâtiment à abside

KARATAŠ LOGOR 1979

Прилог 9 — Ситуациони план утврђења 1979. године
Plan 9 Plan général de la forteresse (1979)

Inv. br. MT 1666

Издавач
Археолошки институт САНУ — Београд

Ликовна и техничка опрема
Ново Чогурић

Тираж
1200 примерака

Публикација је штампана двојезично, маја 1981.

Штампа
ГРО „Култура“, ООУР „Слободан Јовић“, Београд